

de Helling

nr.1 lente 2016 €9,50

veerkracht

Cristina Lucas (Spanje, 1973):
Touch & Go 2010. Videoprojectie
tijdens kunstmanifestatie Hacking
Habitat (zie p. 49), courtesy van
tegenboschvanvreden.

> *Vakbondsliden en hun familie gooien
stenen naar een voormalige fabriek
in Liverpool, symbool van het voorbije
industriële tijdperk: kunstzinnige
vandalisme en louterend protest in één.*

de Helling

tijdschrift voor politiek en cultuur jrg 29 nr.1 lente 2016 €9,50

- 9 Veerkracht als progressief frame – Dirk Holemans
- 11 Veerkracht – van metafoor tot politiek begrip — Jef Peeters
- 18 Veerkracht als instrument voor groene systeemkritiek
— Jojanneke Vanderveen & Albert Faber
- 22 Economische veerkracht – Robert Kleinknecht
- 25 *De urbanisten en het wondere waterplein* — Florian Boer
- 33 *Arjan Vliegenthart: “vertrouwen geeft burgers veerkracht”*
— Erica Meijers
- 37 De waarde van ‘de natuur’ — Alderik Visser
- 44 In dialoog over ‘goed leven’ — Carmen Schuhmann
- 48 *Hacking Habitat: veerkracht van en tegen systemen*
- 57 Kans op een nieuw leven — Halleh Ghorashi
- 61 Voorzorg versus veerkracht — Marius de Geus
- 66 Griekenland: veerkracht of verzet — Dimitris Pavlopoulos
- 73 *Sharona, Yahia en Mohamed* — Claudette van de Rakt & de Cultuurkantine

Bureau de Helling 42 *Verder lezen* 70 Over de auteurs 72

Bouwsteen,

de Helling

Tijdschrift voor politiek & cultuur
Jaargang 29 · nr 1 · lente 2016

Los € 9,50, jaarabonnement
€ 34,50, Jongeren-
abonnement (t/m 27): € 17,50
Banknummer:

NL60 TRIO 0390109096
t.n.v. Stichting Wetenschappelijk
Bureau GroenLinks, met vermelding
van de Helling.
ISSN 0922-0119

HOOFDREDACTIE Erica Meijers
REDACTIE Bas Eickhout, Rutger Groot-
Wassink, Marina Lacroix, Mei Ling
Liem, Herman Meijer, Socrates
Schouten, Bart Stuart, Farid
Tabarki, Rens van Tilburg, Alderik
Visser.

ONTWERP & BEELDREDACTIE
de Ruimte ontwerpers/
Mark Schalken

DRUK Drukkerij Raddraaier
PAPIER 100 % recycled ♻️

UITGEVER Stichting Wetenschappelijk
Bureau GroenLinks

REDACTIEADRES
Postbus 8008, 3503 RA Utrecht
dehelling@gmail.com
tel 030 239 99 07
abonneezaken: 030 239 99 59
www.bureaudehelling.nl
(> 'tijdschrift')

Het is alweer ruim een decennium geleden dat politiek denker Jos de Beus sprak over de 'leegte van links' (*de Volkskrant* 18 juli 2003). De zoektocht naar een nieuw verhaal is sindsdien niet opgehouden. Ook de Helling heeft hieraan volop bijgedragen met voorstellen ('vrijzinnig links' van Femke Halsema in 2004) en met kritiek ('creatief met taal: rechts bepaalt het frame' van Merijn Oudenampsen in 2011). Groene denkers rukken op met nieuwe politieke analyses ('de toekomst van links is groen', Jasper Blom in 2015). Desondanks is de leegte nog altijd niet overwonnen: in de zomer van 2015 stelde sociologe Saskia Sassen in de Helling dat links een nieuwe taal nodig heeft die de huidige werkelijkheid adequaat beschrijft en duidt.

In dit nummer van de Helling beproeven we een nieuwe metafoor op zijn politieke betekenis, namelijk veerkracht. De term *resilience*, meestal vertaald met veerkracht, is de redactie van de Helling aangereikt uit ecologische hoek. Maar bij een eerste onderzoek bleek al snel dat de term ook wortels heeft in de psychologie en de vredesbeweging en dat hij ook op sociaal terrein en zelfs bij managers aan populariteit wint.

De vraag is: helpt de term 'veerkracht' de groene en linkse beweging om de politieke regie weer naar zich toe te trekken?

Interpretatiestrijd Startpunt is een artikel van de Vlaamse ecologist Dirk Holemans uit de Helling van 2011 – we publiceren hem in dit nummer in verkorte vorm opnieuw. Holemans legt de nadruk op de veerkrachtigheid van ecologische en sociale systemen, waarbij ondermeer geldt: hoe complexer, gelaagder en diverser, hoe veerkrachtiger. Maar er blijken meer definities in omloop, sterker nog: er lijkt sprake van een regelrechte strijd om de interpretatie van veerkracht. Die strijd is ook in deze Helling zichtbaar: gaat het om de erkenning van complexiteit of gaat het om weerbaarheid en zelfs verzet? Is het een term die vooral gebruikt wordt door de overheid om verantwoordelijkheid op burgers af te wentelen, zoals eerst gebeurde met de term 'eigen kracht', of geeft het juist aanleiding tot kritiek op elk machtsoverwicht? Is 'veerkracht' als metafoor geschikt om linkse en groene ideeën aaneen te smeden tot die ene dringend noodzakelijke sociaalecologische visie?

Kwetsbaar Een eerste conclusie kan zijn dat 'veerkracht' alleen niet voldoet als politieke term. Het is bruikbaar als bouwsteen, maar niet als etiket. Zo stelt Jef Peeters dat er morele en politieke principes aan gekoppeld moeten worden, wil het begrip geen lege container blijven die even bruikbaar is voor natuurbeschermers die zich verzetten tegen een nieuwe autoweg, als voor ondernemers die die weg

geen etiket

juist graag willen vanwege 'een veerkrachtige markt'. En waarom zouden rechtse populistten niet kunnen stellen dat een veerkrachtige samenleving vereist dat de grenzen worden gesloten? Hoewel ook Vanderveen en Faber dit 'morele tekort' erkennen, wijst het begrip 'veerkracht' volgens hen wel degelijk in een bepaalde politieke richting. De nadruk op complexiteit houdt per definitie kritiek in op machtsconcentraties, zo stellen ze.

Vanderveen en Faber snijden nog een ander punt aan. Veerkracht staat tegenover kwetsbaarheid, schrijven ze. Vanuit ecologisch oogpunt mag kwetsbaarheid ongewenst zijn; menswetenschappers als Schuhmann en Ghorashi benadrukken juist de waarde van kwetsbare mensen. Sluit veerkracht kwetsbaarheid in of uit? En wordt het in dat laatste geval dan niet synoniem aan overlevingsdrift en dominantie?

In het verlengde hiervan werpen enkele auteurs de vraag op of de waarde van het individu wel voldoende is verdisconteerd in de ecologische systematische benadering. Anderszijds is er kritiek op een individualiserende interpretatie van veerkracht, waarbij de last van het hele systeem op enkelingen wordt afgewenteld. Ook de fundamentele vraag naar parallellen tussen ecosystemen en sociale systemen komt aan de orde. Volgens Alderik Visser ligt hier het gevaar van sociaal darwinisme op de loer: de wreedheid en het recht van de sterkste in de natuur wordt soci-

aal acceptabel. En overigens: wat is eigenlijk 'de natuur'?

Dit zijn belangrijke kwesties, waar ieder na het lezen van deze Helling zijn eigen conclusie aan moet verbinden.

Montesquieu Het lijkt erop dat de 'linkse' denkers de term 'veerkracht' vooral kritisch bezien. Hun vragen kunnen de ecologen tot nadenken stemmen. Wat betreft sociaal beleid geldt dat dit zich wel moet richten op het creëren van veerkracht, maar het niet moet vooronderstellen, zoals de Amsterdamse wethouder Arjan Vliegthart stelt. Het project Kunstkameraden in deze Helling is hiervan een prachtig voorbeeld.

Tegelijk geldt dat de groene denkers een bredere en rijkere definitie van veerkracht hantieren, die de sociale interpretaties kunnen verdiepen. De term veerkracht biedt perspectief bij het doorlichten van zowel sociale als ecologische en economische systemen. Op die manier sluit hij goed aan bij de kunstmanifestatie *Hacking Habitat* die in dit nummer wordt gepresenteerd. In algemene zin geldt wat Marius de Geus schrijft: dat veerkracht als sinds Montesquieu een onmisbare eigenschap is van politici. Maar als slogan in verkiezingstijd is 'veerkracht' beter te vermijden.

Erica Meijers

Hans van Lunteren
en **Ienke Kastelein**

(Nederland, 1945/1956):

Bemuurde Grond

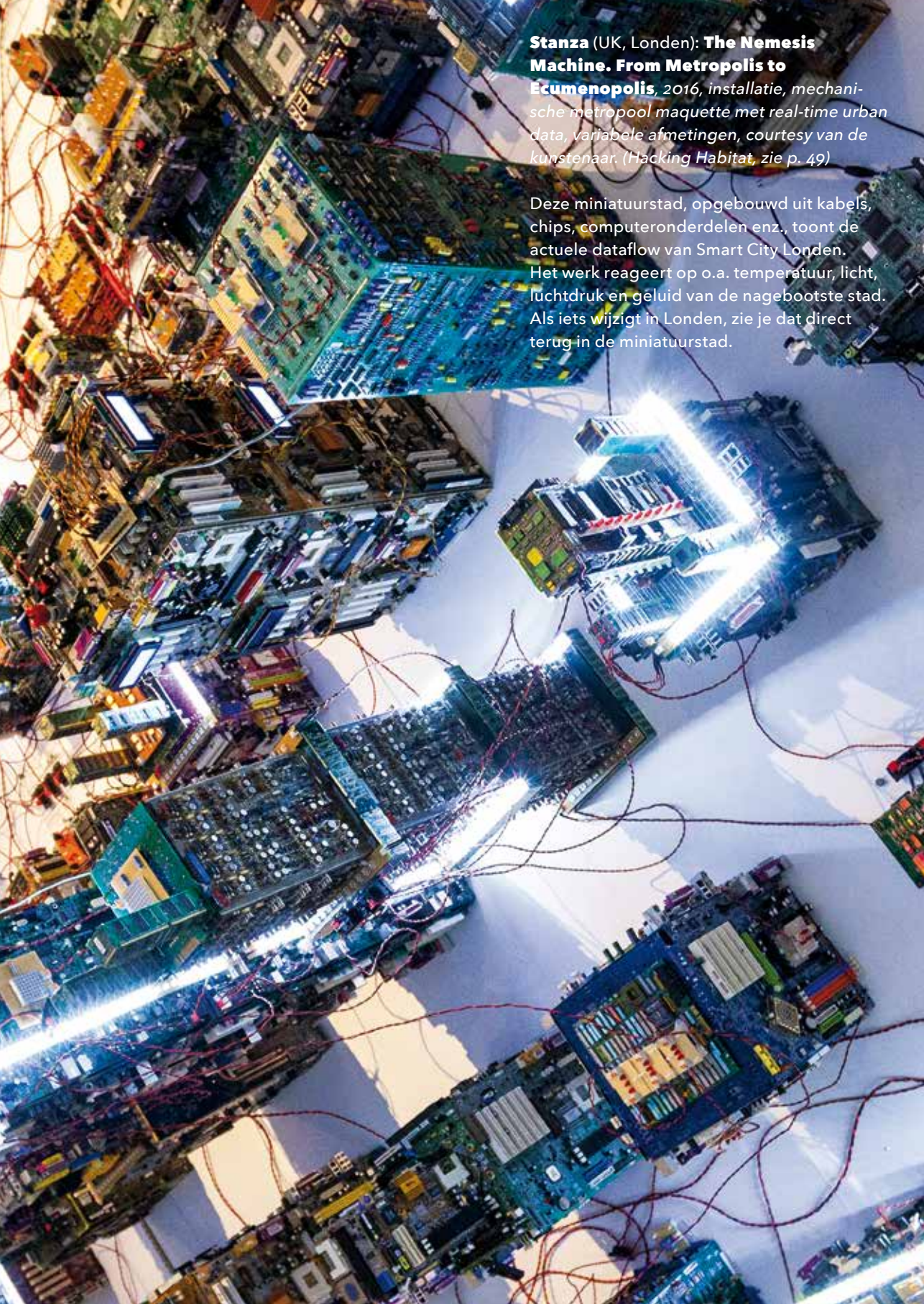
*Een vrije zone, performance/
installatie, 2015, courtesy
van de kunstenaars.*

Een zaailing, symbool voor
vrijheid en spontane ont-
wikkeling, bloeit op in een
gevangenis waar alles wordt
gecontroleerd... Hans Van
Lunteren en Ienke Kastelein
onderzoeken tijdens de
tentoonstelling Hacking
Habitat het snijvlak van
gevangenschap, systemen,
beheersing en loslaten in
hun ecologische kunst-
project Bemuurde Grond.
Er ontstaat een 'hack-your-
way'-route rond de voor-
malige gevangenis aan het
Wolvenplein in Utrecht.
Tot 6 juni kun je iedere zon-
dag meewandelen om 13.15.

Stanza (UK, Londen): The Nemesis Machine. From Metropolis to

Écumenopolis, 2016, installatie, mechanische metropool maquette met real-time urban data, variabele afmetingen, courtesy van de kunstenaar. (Hacking Habitat, zie p. 49)

Deze miniaturstad, opgebouwd uit kabels, chips, computeronderdelen enz., toont de actuele dataflow van Smart City Londen. Het werk reageert op o.a. temperatuur, licht, luchtdruk en geluid van de nagebootste stad. Als iets wijzigt in Londen, zie je dat direct terug in de miniaturstad.

Politieke overtuigingskracht staat en valt met een goed eigen verhaal. Het concept van *resilience* zou de basis kunnen zijn voor een groen frame.

Door **Dirk Holemans**

Wie goed wil communiceren en mensen overtuigen van zijn verhaal, is zich bewust van het belang van framing. Welke frames kunnen groene partijen ontwikkelen om weerwerk te bieden tegen het dominante rechts-populistische frame in de huidige politiek? En welke concepten dragen een dergelijk frame? Hoe ons wapenen tegen de onzekere tijden op een wijze dat we er op sociaal en ecologisch vlak sterker en beter van worden? Dat is misschien wel de hamvraag voor progressieve en ecologische partijen.

Drie componenten

Het begrip *resilience*, in het Nederlands doorgaans vertaald als veerkracht, draagt de potentie in zich om ontwikkeld te worden tot een belangrijk dragend concept van het groene gedachtegoed. Veerkracht slaat op de capaciteit van sociaalecologische systemen (bijvoorbeeld een riviervallei) om verstoringen te absorberen en zichzelf te herorganiseren zonder dat de functie, structuur of identiteit verloren gaan. Een veerkrachtig systeem is dus in staat zich aan te passen aan veranderingen en daarbij toch gezond en vitaal te blijven en de nodige diensten te blijven leveren. En misschien is het belangrijkste wel dat een veerkrachtig systeem in staat is om wijzigingen vorm te geven, en niet louter te reageren op wat zich aandient.

Veerkracht omvat drie componenten: korte feedback lussen, modulariteit en diversiteit.

Bij korte terugkoppelingslussen gaat het erom dat we snel geconfronteerd worden met de gevolgen

Wie kijkt vanuit veerkracht stelt de vraag welke vormen van kennis we nodig hebben om klaar te staan voor de veranderingen die op ons afkomen.

/

van ons handelen. Dit is bijvoorbeeld een deel van het probleem bij de aanpak van de klimaatverandering en de milieu-impact van genetisch gemanipuleerde gewassen, die we met het blote oog niet kunnen vaststellen.

Modulariteit wijst er op dat de verschillende subsystemen niet overdreven gekoppeld zijn, maar elk over een zekere graad van autonomie beschikken. Als subsystemen te sterk intern gekoppeld zijn, kan een schok zich makkelijk door heel het systeem verplaatsen en meer schade berokkenen dan noodzakelijk. Het zou een boeiende denkoefening zijn om dit perspectief toe te passen op de bankensector: hoe komt het dat een crisis in Griekenland banken in andere landen in de problemen brengt? Een systeem met een hoge modulariteit heeft juist lossere componenten met hogere elasticiteit en buffercapaciteit, waardoor een schok minder schade kan toebrengen (denk aan dominoblokjes, waarbij als er enkele ontbreken in de rij het vallen van één blokje niet de val van heel de rij met zich meebrengt). Ook de toename van hevige regenval door klimaatopwarming toont het belang van modulariteit. Door rivieren recht te trekken en overstromingsgebieden vol te bouwen, kan een lokale hevige regenbui in korte tijd een overstroming veroorzaken. Als waterbeleid de laatste tijd weer aanstuurt op het herstel van overstromingsgebieden, dan wil ze enkel de modulariteit herstellen die het watersysteem vroeger bezat.

Het belang van *diversiteit* wordt duidelijk met het voorbeeld

van de landbouw: monoculturen zijn extreem kwetsbaar. Een diverse teelt met gewassen waarbij het ene beter bestand is tegen droogte, het andere tegen ziektekiemen e.d., is veel robuuster in een meer turbulente omgeving. Maar hetzelfde geldt voor de samenleving: als we maar één oplossing hebben voor onze problemen (de markt, zoals de neoliberalen in de jaren negentig verkondigden), dan zit je diep in de problemen als deze oplossing haar beloftes niet inwilligt. Net zoals een olieafhankelijke samenleving direct in de problemen komt als de marktprijs van deze ene energiebron sterk begint te stijgen.

Onze economie en samenleving kent een dramatisch gebrek aan veerkracht. In 2000 bracht een staking van de vrachtwagenchauffeurs in Groot-Brittannië binnen de drie dagen het eiland op de rand van de afgrond. Had de staking nog één dag langer geduurd, dan was er nood aan voedselrantsoenering. Elke dag zijn we dus met ons huidige systeem slechts drie dagen verwijderd van de hongers.

Drie vragen

Geconfronteerd met een zich wijzigende samenleving en leefmilieu zijn er vanuit veerkracht steeds drie vragen aan de orde. Eerst: kan het bestaande systeem de veranderingen aan? Is dit niet het geval, dan komt de tweede vraag aan de orde: kunnen we het aanpassingsvermogen van onze samenleving verhogen door de introductie van nieuwe vormen van organisatie? Als bijvoorbeeld de goedkope olie stilaan uitgeput raakt, kunnen we

deze energiebron dan eenvoudig vervangen door andere goedkope energiebronnen? Als het antwoord op deze vraag nee is, komen we tot de derde vraag: hoe staat het met ons transformatietalent om de samenleving en haar systemen klaar te maken voor de toekomst?

Wie maatschappelijke problemen bekijkt vanuit het perspectief van veerkracht, komt tot heel andere verhalen dan de gebruikelijke. Bijvoorbeeld in plaats van het verheerlijken op zich van innovatie of van een hooggeschoolde kennissamenleving, wat nu wordt beperkt tot de vraag wat mensen kunnen presteren op de arbeidsmarkt en of landen kunnen overleven in de neoliberale wereldeconomie, wordt de vraag welke vormen van kennis we als samenleving nodig hebben om klaar te staan voor de veranderingen die op ons afkomen.

Misschien vormt veerkracht wel een alternatief voor het huidige rechtseconomisch liberaal beleid dat leidt tot afbraak van overheid en sociaal beleid. Hier ligt een mooie uitdaging op de plank voor groene en linkse bewegingen: hoe tegengas geven en werken aan kaders over een veerkrachtig verhaal dat ons zelfzeker voorbereidt op turbulente tijden?

/

Dit is de sterk ingekorte tekst van een gelijknamig artikel in de Helling van 2011, nr. 3. (thema framing)
Lees de complete tekst op www.bureaudehelling.nl/artikel-tijdschrift/veerkracht

Veerkracht — *van metafoor tot politiek begrip*

De term ‘veerkracht’ wordt steeds populairder. Hij duikt op in de meest uiteenlopende contexten en wordt meestal positief gewaardeerd. Maar omdat veerkracht multi-interpretabel is, is voor een politiek gebruik van de term een morele invulling noodzakelijk.

Door **Jef Peeters**

Valt met de term ‘veerkracht’ de maatschappelijke en politieke strijd voor een rechtvaardiger en duurzamer samenleving te winnen? Wanneer de vraag zo gesteld wordt, dan is het antwoord duidelijk ‘neen’. Veerkracht is evenwel een belangrijk concept om te begrijpen hoe onze wereld in elkaar zit, verandert of veranderbaar is. Of het ook een politiek begrip kan zijn, al dan niet met slagkracht, valt te bezien. Mijn antwoord zal genuanceerd zijn, en wel om een fundamentele reden: complexiteit.

Onderbepaald

Laat ik beginnen bij de vaststelling dat de term ‘veerkracht’ inderdaad steeds populairder wordt. Hij duikt op in de meest uiteenlopende contexten: van het beheer van ecosystemen, het herstel van gemeenschappen na rampen en het ontwikkelen van transitie-initiatieven, tot bedrijfsmanagement en psychologie. Hoewel veerkracht in brede zin op ‘aanpassingsvermogen’ slaat, wil dat niet zeggen dat de term altijd dezelfde lading dekt. Daarom is een nauwkeurige analyse nodig. Maar eerst is het belangrijk het metaforisch karakter van de term voor ogen te houden.

Wanneer we op een veer duwen of eraan trekken – naargelang de soort – dan springt ze terug naar haar oorspronkelijke vorm, tenminste zolang ze haar kracht niet verliest. In overdrachtelijke zin krijgt veerkracht dan een onmiddellijk positieve connotatie wanneer toegepast op een persoon (of groep) die weerstand biedt aan tegenwerking of weer opstaat bij tegenslag. Er is dus een neiging om veerkracht spontaan als ‘goed’ te beoordelen. En bij dat gewone metaforische gebruik is daar

Veerkracht zegt wel iets over het functioneren van personen, groepen of instituties, maar is daarbij moreel en politiek onderbepaald.

ook niets mis mee.

Maar wat gezegd van de recidivist – bijvoorbeeld de bankier die na de bankencrisis opnieuw overgaat tot *business as usual*? Of van een organisatie als de maffia die vrij veerkrachtig blijkt? Om van de veerkracht van problematische culturele patronen en bijhorende maatschappelijke regimes – bijvoorbeeld de consumptiemaatschappij – nog te zwijgen. Veerkracht zegt dus wel iets over het functioneren van personen, groepen of instituties, maar is daarbij moreel en politiek onderbepaald. Juist bij maatschappelijk gebruik van de term is dat problematisch omdat een gepolitiseerde inzet ervan verdoezeld kan worden door die algemene positieve connotatie. Dat gebeurt bijvoorbeeld wanneer naar de veerkracht van burgers en van hun organisaties in de civiele samenleving verwezen wordt als een alternatief voor sociaal beleid waarbij de aanzet daartoe, namelijk budgettaire besparingen, verzwegen wordt.

Voor het gebruik van veerkracht als antwoord op maatschappelijke vragen is het daarom belangrijk om de term op een bewuste manier te politiseren. Vragen als veerkracht van wat, voor wie en waartoe, zijn van eerste orde. Veerkracht heeft politieke (bege)leiding nodig, behoeft een normatief discours. Dat probeer ik nu duidelijk te maken vanuit een preciezer begrip van veerkracht als concept.

Mensbeeld

Het begrip 'veerkracht' kent al een hele conceptuele geschiedenis. Het is als metafoor verschillende wetenschappelijke domeinen binnengekomen, deels onafhankelijk van elkaar, en heeft zo bijgedragen aan de ontwikkeling van uiteenlopende wetenschappelijke concepten, met de nodige verwarring over fundamenteel te onderscheiden fenomenen. Ook wetenschappelijk is veerkracht (*resilience*) dus geen eenduidig begrip. We kunnen daarin enige duidelijkheid brengen via twee soorten onderscheidingen. Om te beginnen hangt de omschrijving van veerkracht in verschillende wetenschappelijke domeinen af van de aspecten van de concrete werkelijkheid waarop het begrip van toepassing is, en zo ook van de specifieke taal die daarvoor ontwikkeld werd: persoonlijkheid, sociale relaties, organisatiestructuren, de interactie tussen economische praktijken en ecosystemen, enzovoort. Met andere woorden: specifieke contexten hebben specifieke kenmerken en leiden tot verschillende formuleringen van veerkracht.

Een meer fundamentele onderscheiding heeft echter te maken met het wereld- en/of mensbeeld dat aan de basis ligt van de ontwikkeling van meer specifieke concepten. En dan stellen we een verschuiving vast van het moderne mechanische wereldbeeld – gekenmerkt door atomisme, lineaire oorzaak-gevolgrelaties, voorspelbaarheid en abstracte ruimte en tijd – naar een ecologisch wereldbeeld – gekenmerkt door interdependentie, complexe causaliteit met terug-

koppelingen, onvoorspelbaarheid (o.a. emergentie) en aandacht voor concrete contexten (Peeters 2015). Daarbij stoten we op begrippen van veerkracht die met een van beide paradigma's samenhangen. Dat is politiek niet onschuldig, zoals we straks zullen zien.

Binnen de wetenschappelijke systeemtheorie worden meestal twee veerkrachtbegrippen onderscheiden, aanvankelijk door Holling (1996) *engineering* en *ecological resilience* genoemd. *Engineering resilience* gaat om het behoud van de *efficiëntie* van een functie en is “het vermogen om over een korte tijdsperiode na een verstoring terug te keren naar een voorafgaande (relatief stabiele) toestand (met een nadruk op kwaliteiten als efficiëntie, controle, standvastigheid, stabiliteit en voorspelbaarheid)”. Daartegenover gaat *ecological resilience* over het blijven bestaan van een functie en is “het vermogen tot zelforganisatie in een nieuwe configuratie na verstoring (met nadruk op kwaliteiten als bestendigheid, aanpasbaarheid, variabiliteit, duurzaamheid, regimeveranderingen en onvoorspelbaarheid)” (Moser 2008). Zoals de naam aangeeft vindt dit zijn oorsprong in de ecologische wetenschap.

In het eerste concept is de oorspronkelijke metafoor van de mechanische veer nog het meest herkenbaar. Het werd oorspronkelijk in de materiaalkunde gebruikt als een kwantitatieve uitdrukking voor de terugkeer van een materiaal naar zijn oorspronkelijke toestand nadat er druk op uitgeoefend was. Van daaruit is het bijvoorbeeld overgenomen door de psychologie, o.a. als *le ressort intime* (Cyrulnik). Dat leidde aanvankelijk tot een individualiserende en statische benadering van menselijke veerkracht, met een nadruk op (bepalende) persoonskenmerken. Dat past binnen een ‘medisch’ denkkader en rijmt met de grote vraag naar meet- en beheersbaarheid, maar is voorwerp van een paradigmastrijd binnen de psychologie. Uit onderzoek blijkt immers dat contextfactoren – de kwaliteit van de sociale en fysische ecologie van een persoon – meer verklaring bieden voor veerkracht dan individuele kenmerken. En dat leidt vandaag tot een sociaalecologische interpretatie van menselijke veerkracht die past binnen een ecologisch wereldbeeld.

Lens

Het eerste veerkrachtconcept kan gebruikt worden voor eenvoudige systemen die gekenmerkt worden door een stabiel evenwicht. Maar dat geldt niet voor complexe systemen zoals personen, menselijke verbanden of sociaalecologische systemen die juist gekenmerkt worden door voortdurende verandering. Daartussen zit dus een wereld van verschil, wat meer dan voldoende reden is om verschillende benamingen te gebruiken. Vandaag kristalliseren die zich onder de termen ‘robuustheid’ (*robustness*) tegenover ‘veerkracht’ (*resilience*). De begripsvorming rond veerkracht volgt zo de genoemde paradigmaverschuiving.

Robuustheid, de mogelijkheid om schokken te weerstaan, is een term die vooral bij het ontwerpen van technische systemen (bijv. bruggen, dijken, kerncentrales) gebruikt wordt. Het gaat om het ontwerpen van foutveilige systemen binnen een omschreven grens van onzekerheid. Dat is een beperkter perspectief dan de focus van veerkracht om foutveilige systemen proberen te creëren die in staat zijn tot leren, zelforganisatie en aanpassing aan verandering. De ramp met de kerncentrales van Fukushima illustreert het probleem van enkel te focussen op berekende risico's. Men had wel gerekend met de mogelijkheid van aardbevingen, maar niet met de onverwachte combinatie met een tsunami. Een dergelijke beperkte kijk is niet geschikt voor een duurzaamheidstransitie, want fundamentele verandering vraagt om om te kunnen gaan met het onbekende en onverwachte. Daarom wordt binnen *engineering* robuustheid meer en meer in een ruimere veerkrachtbenadering opgenomen, ook 'meta-robustheid' genoemd.

Veerkracht is volgens mij het best uitgewerkt in het kader van het onderzoek en de theorievorming over sociaalecologische systemen, een domein in volle ontwikkeling. Menselijke samenlevingen maakten altijd al deel uit van ecologische omgevingen en die hebben elkaar al eeuwenlang wederzijds beïnvloed. Dat impliceert dat sociale en ecosystemen niet als dusdanig in een 'zuivere' vorm bestaan: op aarde is er geen 'ongerepte' natuur meer, en alle sociale systemen hebben biofysische voorwaarden (bijv. voedsel). Het begrip 'sociaalecologische systemen' brengt die verwevenheid van sociale systemen en ecosystemen onder één noemer. Dat relativiseert de dichotomie tussen cultuur en natuur en het artificiële onderscheid tussen sociale en biofysische omgeving, en gaat daarbij in tegen de naturalisering van het systeembegrip. Dat impliceert dat de benadering van sociaalecologische systemen open staat voor sociale, culturele en economische invloeden, voor machtsrelaties en handelingspatronen. En dat is noodzakelijk om systemische inzichten te kunnen combineren met sociale actie en met politiek.

Politiek is ermee gediend uit te gaan van de beste beschrijvingen die we van de werkelijkheid hebben. Voor groene politiek betekent dat volgens mij dat de paradigmawisseling naar een complex wereldbeeld omarmd moet worden, waaruit volgt dat systeembegrip nodig is om initiatieven en acties te helpen oriënteren. Veerkracht biedt daarbij een lens om naar de wereld te kijken en te zien hoe die in elkaar zit, verandert of veranderbaar is.

Aanmodderen

De relatie van veerkracht met sociale actie zit in haar dynamisch karakter, "het vermogen te veranderen om dezelfde identiteit te behouden" (Folke 2010). Veerkracht is een dynamische vorm van 'bestendigheid' die meer inhoudt dan louter reageren op verstoringen.

Veerkracht wijst juist op mogelijkheden om te veranderen en te ontwikkelen als antwoord op moeilijkheden en uitdagingen van allerlei aard, zowel intern als extern. Die idee van verandering maakt deel uit van wat we normaal onder *identiteit* verstaan.

De uitwerking daarvan leidt tot een meerdimensionaal begrip van veerkracht. Naargelang de uitdaging wordt veerkracht als *bestendigheid* immers verbonden met twee andere systeemkenmerken: *aanpassingsvermogen*, het vermogen van actoren in het systeem om veerkracht te beïnvloeden, en *transformatievermogen*, het vermogen om een fundamenteel nieuw systeem te creëren wanneer ecologische, economische of sociale condities het bestaande systeem onhoudbaar maken. Voor samenlevingsverbanden gaat het erom dat menselijke actoren doelbewust veerkracht kunnen beïnvloeden en zo ook de evolutie van de betrokken systemen. Veerkracht is daardoor een vermogen dat ingezet kan worden bij het nastreven van sociale (systeem)verandering, zoals een duurzaamheidstransitie.

Gezien de wezenlijke complexiteit van sociaalecologische systemen en de daarmee verbonden onvoorspelbaarheid – de ‘maakbaarheid’ van de samenleving is beperkt – is veerkracht onlosmakelijk verbonden met een praktijk van *samenwerken* en *sociaal leren*. Veerkracht heeft een *performatief* karakter: ze vereist een inzet in een praktijk die niet anders dan onoverzichtelijk kan zijn en een feitelijke omgang met allerlei moeilijkheden vereist. Dat kan dus nooit om puur planmatig management gaan, maar de groeiende kennis over de dynamiek van systemen maakt het toch meer dan blind aanmodderen. En in die zin houdt veerkracht ook in dat lerende gemeenschappen min of meer *voorbereid zijn* op wat komen kan.

Principes

De veerkrachtliteratuur noemt verschillende systeemaspecten waaraan gewerkt kan worden om veerkracht te verhogen. Volgende opsomming van veerkrachtprincipes geeft daarvan enig idee (Lewis & Conaty 2012; Walker & Salt 2012).

- *Diversiteit*: een veerkrachtige wereld bevordert en onderhoudt diversiteit in alle mogelijke vormen (biologisch, landschap, sociaal, economisch). Dat staat tegenover elke vorm van monopolievorming.
- *Modulariteit*: een veerkrachtige wereld is opgebouwd uit componenten die onafhankelijk van de rest kunnen opereren en gewijzigd worden.

Sociaal kapitaal: een veerkrachtige wereld bevordert vertrouwen, goed-ontwikkelde sociale netwerken en leiderschap.

- *Innovatie*: een veerkrachtige wereld benadrukt leren, experimenteren, lokaal ontwikkelde regels en het omarmen van verandering.
- *Overlap*: een veerkrachtige wereld heeft instituties waarvan de (bestuurs)structuren ‘redundantie’ inhouden.

- *Korte terugkoppeling*: een veerkrachtige wereld heeft korte feedbacklussen. Van belang is een voortdurende communicatiestroom met een korte relatie tussen informatie en actie, wat horizontale verbindingen belangrijk maakt.
- *Ecosysteemdiensten*: waar die vandaag door de markt verwaarloosd worden, worden ze door een veerkrachtige wereld alle in aanmerking genomen en gewaardeerd.
- *Gelijkheid*: een (wenselijke) veerkrachtige wereld erkent het belang van gelijkwaardigheid tussen mensen en moedigt democratisering aan met inspraak en mogelijkheid tot handelen voor iedereen.
- *Bescheidenheid*: een veerkrachtige wereld erkent onze afhankelijkheid van ondersteunende ecosystemen, laat toe om de grenzen van ons meesterschap te waarderen en aanvaardt dat we nog veel te leren hebben over onze relatie met de biosfeer.

Politiek

Als systemisch actiebegrip wordt veerkracht op allerlei domeinen gebruikt, tot en met het ontwikkelen van militaire strategieën als antwoord op netwerkorganisaties als Al Quaeda. Als dusdanig behoort veerkracht tot de condities van politiek veranderingsvermogen, maar is het op zich onvoldoende normatief ingevuld. Actietheorieën lopen daarom best op minstens twee benen: het gaat er niet alleen om inzicht te hebben in hoe dingen in beweging gebracht kunnen worden, maar evenzeer om wat er in het geding is en waartoe verandering moet leiden. In die zin vraagt inzetten op veerkracht om een fundamenteel politiek-normatief discours. Dat is ook de ratio achter de dubbele titel van mijn boek *Veerkracht en burgerschap*.

Anderzijds merken we in de hierboven opgesomde veerkracht-principes wel een aantal normatieve koppelingen. Zo leidt het belang van coöperatie en sociaal kapitaal tot aandacht voor gelijkheid en democratisering. Die koppeling verloopt echter via een complex inzicht, en is niet zomaar af te lezen uit het woord 'veerkracht'. Bijvoorbeeld de beweging van de Transition Towns hanteert veerkracht als een oriënterend principe, maar volgens mij moet je het dan overladen met normatieve inhoud die er niet noodzakelijk mee verbonden is. Politiek vind ik het beter om normatieve oriëntatie expliciet te maken via een set van meerdere principes als ecologische rechtvaardigheid, democratische gelijkheid, actief burgerschap, enz. De erkenning van complexiteit immers dat een standpunt van waaruit een maatschappelijke inzet eenduidig vanuit één formulering of principe verwoord kan worden onmogelijk is.

Hoewel veerkracht op zich normatief onderbepaald is, biedt het wel munitie om een neoliberal of conservatief discours te bekritisieren dat veerkracht individualiseert en het als een onderbouwing van individuele verantwoordelijkheid ziet. Daartegenover spoort veerkracht wel met

samenwerking en ‘gedeelde’ verantwoordelijkheid, en daarmee met de idee van *actief burgerschap* als ‘gedeelde verantwoordelijkheid voor een gedeelde wereld’. Dat neemt het meningsverschil en de discussie over het waartoe niet weg, maar wijst er wel op dat democratische verandering slechts mogelijk is op basis van coöperatie. En dat wordt bij uitstek uitgedrukt in Hannah Arendts (1969:143) begrip van (politieke) macht: “Macht komt overeen met het menselijke vermogen niet slechts te handelen, maar in gezamenlijk overleg [*in concert*] te handelen. Macht is nooit de eigenschap van een individu; het behoort aan een groep, en blijft slechts bestaan zolang de groep bij elkaar blijft.”

Strijd

Mijn conclusie is dat veerkracht als systemisch actiebegrip wel degelijk kan bijdragen aan het formuleren van een coherente politieke actietheorie die aansluit bij de beste kennis die we vandaag van de wereld hebben. Zo het ook een lens om het programma van een groene partij te helpen formuleren. Maar juist omdat veerkracht normatief te kort schiet wordt het vandaag gepolitiseerd in allerlei richtingen. In die zin is het een ‘politiek’ begrip waarvoor de strijd om een gepaste interpretatie ook gestreden moet worden. Maar het lijkt niet direct geschikt als uithangbord voor een politieke stroming.

Literatuur

J.M. Anderies, J. M., Folke, C., Walker, B. & E. Ostrom, ‘Aligning key concepts for global change policy: robustness, resilience, and sustainability’, *Ecology and Society*, 18(2) (2013), 8.

H. Arendt, *Crises of the Republic*, New York: Harcourt Brace Jovanovich 1969.

C. Folke et al., ‘Resilience thinking: integrating resilience, adaptability and transformability’, *Ecology and Society*, 15, 4 (2010), 20.

C.S. Holling, ‘Engineering resilience versus ecological resilience’. In P. C. Schulze (ed.) *Engineering within Ecological Constraints*, Washington, DC: National Academy Press 1996, 31-44.

M. Lewis & P. Conaty, *The Resilience Imperative. Cooperative Transitions to a Steady-State Economy*, Gabriola Island: New Society Publishers 2012.

S. Moser, *Resilience in the face of global environmental change*. CARRI Research 2008 Report 2.

J. Peeters (red.), *Veerkracht en burgerschap. Sociaal werk in transitie*. Berchem: EPO 2015.

B. Walker & D. Salt, *Resilience Practice. Building capacity to absorb disturbance and maintain function*, Washington, DC: Island Press 2012.

www.resalliance.org

Veerkracht als instrument voor **groene sy**

De term veerkracht is vooral bruikbaar bij het doorlichten van systemen, of dat nu om voedsel, geld of energie gaat. Veerkracht is geen ideologie, maar een concept dat handen en voeten geeft aan idealen als duurzaamheid.

Door *Jojanneke Vanderveen*
& *Albert Faber*

Met de term ‘economisme’ vatte Jesse Klaver in zijn boek *De mythe van het economisme* vorig jaar het onbehagen samen over het heersende economische systeem, dat wordt getekend door rendementsdenken en efficiëntie. Het onbehagen heerst niet alleen bij GroenLinks; we zien het ook terug in de Maagdenhuisbezetting, in de protesten tegen het TTIP-handelsverdrag, en in het succes van het werk van Piketty. Het onbehagen is een aanklacht tegen de economische rationalisatie van politieke idealen, tegen de neoliberale heiligheid van de markt en tegen het *new public management* van cijferfetisjisme en wantrouwen. Zo’n economie laat weinig ruimte voor politieke idealen die buiten dit stramien vallen. Vriendschap, kunst, schoonheid, natuur, vrijheid: hoe waardeer je dat in een economistische maatschappij?

Klaver agendeert een zoektocht naar alternatieve benaderingen, maar biedt deze nog niet. Jasper Blom, directeur van het wetenschappelijk bureau van GroenLinks, stelde vorig jaar in de Helling voor om de term ‘ecologisme’ nader uit te werken, als kader voor in elk geval de groene kant van het GroenLinkse idealenspectrum. In deze Helling suggereert Dirk Holemans de term ‘veerkracht’ als alternatief frame voor GroenLinks, om weerwerk te bieden tegen andere dominante frames.

Veerkracht is een concept dat kan helpen om concreet handen en voeten te geven aan een ideologie die duurzaamheid als belangrijkste waarde hanteert. We verkennen in deze bijdrage in hoeverre de term ‘veerkracht’ kan bijdragen aan een kritische reflectie op – en uiteindelijk een versterking van – de GroenLinkse idealen.

Buffers

Waar de nadruk ligt op efficiëntie en productiviteit gaat vaak iets van waarde verloren. Massaproductie leidt niet zelden tot homogeniteit en eenvormigheid,

steemkritiek

ten koste van diversiteit en variatie. Dat in zichzelf kan al voelen als een onaantvaardbaar verlies, maar het heeft ook concrete gevolgen: de veerkracht komt onder druk te staan. Vanuit de ecologie weten we al langer dat monocultuur en hoge ecologische efficiëntie een ecosysteem kwetsbaar maken, tot het punt waarop het systeem al bij de geringste verstoring instort (Gunderson en Holling 2002). Dat geldt niet alleen voor ecologische systemen: het snelle verval van de financiële sector in 2007-2009 had veel te maken met een ingebouwde kwetsbaarheid als gevolg van sterke netwerkverbindingen en door eenvormige bedrijfsstrategieën. Op vergelijkbare wijze geldt dit ook voor de euro als gezamenlijke munt: intense samenhang en eenvormigheid leiden tot een kwetsbaarder systeem, omdat de delen elkaar niet ongemoeid laten.

Tegenover kwetsbaarheid staat veerkracht: het vermogen van een systeem om verstoring te doorstaan en na die verstoring terug te keren naar het oude, gezonde niveau, of om verstoringen te absorberen en als systeem min of meer onaangedaan te blijven.

Veerkracht legt de nadruk op een zekere buffercapaciteit, adaptief vermogen en redundantie. Een veerkrachtig systeem kent lossere verbindingen, een grotere diversiteit en minder directe afhankelijkheden binnen het systeem. De gezondheid van een veerkrachtig systeem wordt niet bedreigd als één onderdeel slecht functioneert of wegvalt, of als het tijdelijk even minder gaat.

Monsanto

Veerkracht is van essentieel belang voor de houdbaarheid van complexe systemen. Dat geldt met name voor systemen waarvan we fundamenteel afhankelijk zijn, zoals de voedselvoorziening. Tegelijkertijd biedt de noodzaak om de hele wereld van voedsel te voorzien, prikkels om de opbrengst per hectare te maximalise-

ren en daarmee ecologische buffers te verzwakken.

De maximalisatie van opbrengsten in de voedselproductie brengt ecologische en economische risico's met zich mee. Op ecologisch gebied hangt de kwetsbaarheid samen met de lage verscheidenheid aan gewassen, die bovendien in monocultuur verbouwd worden. Op economisch gebied zien we in de hele productieketen dat er sprake is van schaalvergroting, marktconcentratie en afnemende marges. Een voedselvoorziening die afhankelijk is van één of enkele partijen loopt echter grote risico's. Monsanto is een duidelijk voorbeeld. Door patenten aan te vragen op gewassen monopoliseert Monsanto de markt voor gewassen en maakt het boeren afhankelijk van Monsanto-zaden. Naast de resulterende rem op innovatie, de hoge kosten voor boeren en de gevoelde onrechtvaardigheid over de agressieve werkwijze van Monsanto, zien we hierdoor ook een toename van de – ecologische én economische – kwetsbaarheid van het voedselsysteem als geheel.

“Wie maatschappelijke problemen bekijkt vanuit het perspectief van veerkracht, komt tot heel andere verhalen dan de gebruikelijke,” stelt Holemans. De nadruk ligt dan op elementen als diversiteit, adaptief vermogen en samenwerking. In de huidige turbulente tijden zou het kunnen helpen om tegengas te geven tegen het neoliberale, economistische discours, dat is gericht op homogenisering en het vernietigen van buffers. De positie van Monsanto in het voedselsysteem geeft ons een handvat voor kritische reflectie, niet alleen als afzonderlijke casus, maar ook als illustratie voor een breder systeemperspectief. Voor GroenLinks kan die beschouwing nieuwe woorden geven aan bestaande idealen. We zien de volgende invalshoeken.

Eén paard

Ten eerste biedt het begrip veerkracht nieuwe inzichten om kritisch te zijn op machtsposities en machts-

|

Door patenten aan te vragen op gewassen monopoliseert Monsanto de markt.

Het begrip veerkracht biedt nieuwe inzichten om kritisch te zijn op machtsposities en machtsconcentraties.

/

concentraties. GroenLinks is vanouds wantrouwig tegenover machtige partijen, vanwege het gevaar van uitbuiting en machtsmisbruik. Macht hoeft echter niet noodzakelijkerwijs tot misbruik. Een veerkrachtperspectief laat zien dat ook een concentratie van macht in de handen van een rechtvaardige machthebber risicovol is: alle macht op één plek maakt het systeem als geheel kwetsbaar voor uitval. Zelfs onder de beste omstandigheden is er dus goede reden om niet slechts op één paard te wedden.

Als we dit inzicht toepassen op de voedselproductie, dan hoeven we ons dus niet eens af te vragen of de methodes van Monsanto nu wel of niet ethisch verdedigbaar zijn, om toch de marktpositie van het bedrijf ter discussie te stellen. De afhankelijkheid van één of enkele bedrijven maakt ze *too big to fail*, waarmee een essentieel systeem als de voedselvoorziening te kwetsbaar wordt. En falen van grote bedrijven is niet ondenkbaar: denk aan Parmalat, Enron, Fortis en onlangs nog V&D. Het verval van zulke grote bedrijven gaat doorgaans gepaard met grote verstoringen en brengt een forse aanslag op publieke middelen met zich mee. Monsanto hoeft bovendien niet eens om te vallen om de kwetsbaarheid van het voedselsysteem aan te tonen. Een hardnekkige ziekte in één van Monsanto's gewassen kan al forse gevolgen hebben voor het mondiale voedselsysteem.

Fundament

Ten tweede, en voortvloeiend uit het eerste punt, heeft het begrip 'veerkracht' het potentieel om een positief weerwoord te bieden tegen de economistische benadering. Veerkracht als criterium voor het beoordelen van systemen is een bindende factor tussen groene, linkse speerpunten als zelfbeschikking, diversiteit, experiment en een plattere machtsverdeling. Zo'n benadering stuurt weg van homogeniteit, het opsouperen van buffers en het voeren van een

strak stramien. Een veerkrachtig systeem heeft baat bij pluraliteit en diversiteit. Om daartoe te komen moet er ruimte zijn voor experimenten – voor *trial and error*, en dus voor de mogelijkheid om te falen – zonder dat daarmee het systeem direct in een kritieke situatie belandt (Harford 2011). Voor het voedselsysteem betekent dat, onder andere, een grotere diversiteit van zowel gewassen als voedselproducenten en –aanbieders.

Veerkracht kan zo dienen ter aanvulling en verrijking van de wat sleetse term 'duurzaamheid'. Duurzaamheid geeft een ideaal weer: een systeem dat kan voortduren. Op beleidsniveau heeft GroenLinks doorgaans voldoende suggesties: voor windmolens, tegen kolen; voor fietspaden, tegen asfalt voor auto's. Veerkracht biedt echter aanknopingspunten voor een rijkere visie op systeemniveau. Het concept maakt concreter en inzichtelijker waar een duurzaam systeem bij gebaat is: diversiteit, experiment, buffers en een evenwichtiger verdeling van de macht. Veerkracht legt daarmee een steviger fundament onder een groene ideologie.

Experimenteren

Veerkracht is in zichzelf geen garantie voor ecologische houdbaarheid. Zo zijn fossiele brandstoffen een betrouwbare en robuuste fundering onder onze economie – een bijzonder veerkrachtig systeem. Door de nadruk op stabiliteit, die voortvloeit uit het toepassen van het idee van veerkracht, kan het dus lijken alsof veerkracht samenhangt met conservatisme. Hoe kan veerkracht dan toch een concept zijn dat helpt om een positief verhaal te formuleren over transitie en verandering?

Veerkracht en transitie zijn samen te brengen als we uit het idee van veerkracht lessen trekken voor het soort verandering dat wenselijk is. We lieten al zien dat het probleem van machtsconcentraties sterk samen-

hangt met de kwetsbaarheid van het systeem als geheel. We gaven ook al aan dat experimenteren en de ruimte om te falen belangrijk zijn voor een veerkrachtig systeem. Dit wijst ons in de richting van het soort verandering dat nodig is: een verandering die op verschillende plekken, met verschillende methodes wordt nagestreefd. Een groot, homogeen, van boven opgelegd transitieplan zou een risico vormen voor de veerkracht van het nieuwe systeem.

Dit klinkt misschien onbevredigend voor wie groene ambitie heeft en vaart wil maken met de transitie naar een meer duurzame samenleving. Voor de energietransitie, de verduurzaming van het mondiale voedselsysteem of de aanpak van klimaatverandering zijn er echter geen eenvoudige *silver-bullet*-oplossingen. Als we ons laten informeren door het idee van veerkracht, verschuift het sturingsperspectief van een ingenieursmodel, waarbij de overheid aan het stuur zit van goed gecoördineerde maatschappelijke veranderingen, naar een meer ecologisch model, waarin de overheid randvoorwaarden scheidt en aanjager is van een bredere en meer stapsgewijze verandering.

Moreel realisme

Als we dit inzicht serieus nemen, opent het veerkracht-perspectief een vat vol nieuwe mogelijkheden, een geheel nieuw perspectief op sturing, verandering en transitie. Een veerkrachtige samenleving is dan geen utopie voor de toekomst, maar een *Leitmotiv* voor handeling in het heden. Veerkracht is een vorm van moreel realisme: het is geen kwestie waar je voor of tegen moet zijn, maar een kwestie van een verstandige verhouding tot de wereld om ons heen. Een tweede element uit het vat vol mogelijkheden is het brede actieperspectief dat er uit voort komt: *we can all contribute*. Veerkracht is niet iets van de overheid of van politici, maar iets van ons allemaal. Dat geeft een grote eigen verantwoordelijkheid, maar het geeft ook enorme

kansen en handelingsperspectief. Het zijn onze eigen *experiments in living* die bij kunnen dragen tot een veerkrachtiger samenleving.

Dit perspectief past bij GroenLinks, een partij die ideologie en realisme wil combineren, een partij ook die nadruk legt op individuele handelingsvrijheid, maar binnen de kaders van grotere publieke waarden en belangen. GroenLinks is altijd wars geweest van de botsing der grote utopieën en benadrukt veel liever de centrale waarden als uitgangspunt voor maatschappelijk handelen. Dat zijn waarden als tolerantie, duurzaamheid, gelijkheid en solidariteit. Met de term veerkracht krijgen juist deze waarden een grotere conceptuele inhoud.

Literatuur

J. Blom, 'De toekomst van links is groen', *de Helling* 28, 3 (2015), 16-19.

L.H. Gunderson en C.S. Holling, *Panarchy. Understanding transformations in human and natural systems*. Washington D.C.: Island Press 2002.

T. Harford, *Adapt. Why success always starts with failure*, Londen: Abacus 2011.

J. Klaver, *De mythe van het economisme*, Bezige Bij: Amsterdam 2015.

economische²²

Sinds de crisis zijn economische wetenschappers onzeker over de heersende neoliberale theorieën. Ze zijn op zoek naar inzichten die meer recht doen aan de complexiteit van de werkelijkheid. Het concept veerkracht maakt een kans.

Door **Robert Kleinknecht**

Na de crisis met Amerikaanse rommelhypotheken, en in het bijzonder na het bankroet van de zakenbank Lehman in september 2008, ontstond discussie over de kwetsbaarheid van ons economisch systeem: hoe kunnen landen zich wapenen tegen plotselinge schokken? Hoe kunnen we de veerkracht van bedrijven vergroten? Recent bedrijfseconomisch onderzoek laat zien dat er omwille van meer weerstandsvermogen in slechte tijden meer aandacht is voor een verbinding van economie en samenleving. Thema's als medezeggenschap en duurzaamheid, klassiek voor GroenLinks, worden weer van stal gehaald. Zo verrijkt de zoektocht naar veerkracht het economisch denken.

Verwarring > Economie wordt vaak als een 'rechts' thema ervaren. In tijden van economische onzekerheid lijken kiezers bijvoorbeeld vaak naar de rechterkant van het politieke spectrum te neigen omdat dit 'goed is voor de economie'. Als we naar de economische wetenschap kijken dan werd deze tot voor kort inderdaad overheerst door de neoliberale logica van privatisering, deregulering, vermindering van overheidsuitgaven en maximalisatie van aandeelhouderswaarde. De laatste jaren verkeren economen echter in staat van verwarring: de financiële crisis logenstrafte

veel breed geaccepteerde theorieën over de werking van markten. Als gevolg hiervan is er meer aandacht gekomen voor het werk van gedragseconomen, die het denkbeeld van de 'homo economicus' (de puur rationeel calculerende burger) onder schot nemen. Ook is het aanzien van de theorie van 'efficiënte markten' niet meer wat het geweest is. Het is alom zoeken naar nieuwe theorieën en modellen, die de economische werkelijkheid realistischer beschrijven.

Dachten veel economen voor de crisis de economie wetmatig te kunnen ontleden, tegenwoordig beschouwen meer en meer economen haar als een complex systeem, waarbinnen de verschillende onderdelen samenhangen en elkaar via ingewikkelde feedbackmechanismen beïnvloeden. Zo'n systeem kan enige tijd in evenwicht lijken, totdat de onderliggende dynamiek aan de oppervlakte komt en de economische werkelijkheid er op eens heel anders uit komt te zien. In een dergelijk systeem is een maximalisatiestrategie risicovol omdat zij met zich meebrengt dat onderdelen van het systeem perfect op elkaar af worden gestemd en redundantie verdwijnt. In geval van systeemshokken zijn ontkoppeling en diversiteit echter juist eigenschappen die de veerkracht van het systeem vergroten. Deze mechanismen komen overeen met de drie elementen die Dirk Holemans noemt in deze Helling als wezenlijk voor veerkracht: feedback, modulariteit (ontkoppeling) en diversiteit. In de economie betekent veerkracht in de kern hetzelfde als in de ecologie; het gaat om het economisch systeem in plaats van het ecologisch systeem. Het is bij de groei van welvaart dus zaak om ook te kijken naar de kwetsbaarheid ervan. De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) stond in haar rapport *Naar een lerende economie* daarom bijvoorbeeld niet alleen stil bij het verdienvermogen van de Nederlandse economie, maar ook bij de veerkracht ervan.

Medezeggenschap › Ook op bedrijfsniveau gaat de aandacht niet meer uitsluitend uit naar winstmaximalisatie: er is nu ook aandacht voor de vraag hoe organisaties hun kwetsbaarheid voor onverwachte schokken kunnen verkleinen. Waar het in de macro-economie, net als in de systeemecologie, gaat over veerkracht van het systeem, kijken bedrijfseconomen dus naar hoe actoren binnen dit systeem hun veerkracht kunnen vergroten als het economisch systeem getroffen wordt. Ecologen hebben doorgaans beperkt aandacht voor de actoren in het systeem, omdat dieren en planten hun gedrag niet bewust kunnen veranderen.

Het onderzoek naar de actoren in de economie (werknemers en werkgevers) staat nog in de kinderschoenen, maar interessant is dat de eerste resultaten klassieke GroenLinkse thema's als medezeggenschap en duurzaamheid in de schijnwerpers komen omdat zij de veerkracht van bedrijven blijken te vergroten.

Traditioneel stonden bedrijfseconomen sceptisch tegenover onderwerpen als medezeggenschap en duurzaamheid: velen waren het eens met vrije-markt-ideoloog Milton Friedman, die beweerde dat de enige maatschappelijke verantwoordelijkheid van bedrijven bestond uit het maximaliseren van aandeelhouderswaarde. Hoge winsten zouden immers garant staan voor werkgelegenheid, groei en hoge belastinginkomsten. Ieder ander doel dan maximalisatie van winstgevendheid en aandeelhouderswaarde leidt de aandacht van managers slechts af, met minder economische groei als gevolg en, dus, minder middelen om maatschappelijke problemen aan te pakken. Volgens deze visie moeten bedrijven zo min mogelijk belast worden met maatregelen ter bevordering van duurzaamheid, laat staan de emancipatie van de arbeid.

Economen (met name ook uit Amerika) staan om die reden veelal sceptisch tegenover de relatief grote invloed die Europese werknemers hebben in bedrijven als gevolg van regelingen voor medezeggenschap. In Nederland zijn bedrijven met minimaal vijftig werknemers bijvoorbeeld verplicht om een ondernemingsraad in te stellen, terwijl er in andere Europese landen, zoals Duitsland, zelfs een verplichting tot werknemersvertegenwoordiging in de Raad van Commissarissen bestaat. Zulke medezeggenschap is

in de eerste plaats tot stand gekomen als gevolg van maatschappelijke ontwikkelingen. De Nederlandse Wet op de Ondernemingsraden (WOR) die in 1950 in werking trad kan bijvoorbeeld niet los gezien worden van de naoorlogse opbouw van de verzorgingsstaat. In Duitsland speelde daarnaast mee dat men de macht van een aantal grote industriëlen die met de nazi's hadden gecollaboreerd wilde beperken door middel van het aanstellen van werknemersvertegenwoordigers in hun Raden van Commissarissen.

Klagen › Hoewel er dus zowel ideologische als pragmatische argumenten waren voor de invoering van medezeggenschap, vreesden veel economen dat bedrijfseconomische overwegingen in de verdrinking zouden komen wanneer werknemers invloed hebben op strategische beslissingen. De besluitvorming wordt immers trager en werknemers kunnen mogelijk herstructureringen blokkeren. Ook werd gevreesd dat de sterkere onderhandelingspositie van werknemers nadelig kan zijn voor de belangen van aandeelhouders omdat werknemers relatief risicomijdend zijn. Aandeelhouders kunnen meer risico accepteren, aangezien zij hun beleggingen over een groter aantal bedrijven kunnen spreiden. Uit de financieringstheorie is bekend dat meer risico samengaat met meer rendement. Werknemers kunnen daarentegen het risico om hun baan te verliezen nauwelijks spreiden, waardoor zij belang hebben bij minder riskante ondernemingsstrategieën. Ze willen vooral continuïteit van hun bedrijf en hun baan. Maar omdat minder risico ook minder winst betekent, zou medezeggenschap dus de aandeelhouders benadelen.

Er is echter weinig empirisch bewijs voor de stelling dat bedrijfseconomische belangen worden geschaad door medezeggenschap. Sommige ondernemers willen graag klagen over een opgetuigde papieren vergadermachine, maar uitgebreid onderzoek naar de economische effecten van ondernemingsraden laat vrijwel geen negatieve effecten zien. Ook de studies naar de economische effecten van werknemersvertegenwoordiging in de Raad van Commissarissen laten een genuanceerder beeld zien: de vergroting van de werknemersvertegenwoordiging van een derde naar de helft van de zetels in de Raden van Commissarissen in grote Duitse ondernemingen heeft

Medezeggenschap kan de veerkracht van bedrijven bevorderen door excessieve risico's tegen te houden.

/

bijvoorbeeld weliswaar negatieve effecten gehad op de beurswaarde van deze bedrijven, maar zij had tegelijkertijd positieve effecten op de arbeidsproductiviteit. Dit suggereert dat aandeelhouders een lagere winstgevendheid verwachten, terwijl er in feite meer waarde wordt gecreëerd.

Zeepbel > Een mogelijke verklaring voor het veelal positieve affect op arbeidsproductiviteit is dat medezeggenschap de kwaliteit van de arbeidsverhoudingen bevordert, wat innovaties kan bevorderen doordat de kennis op de werkvloer beter wordt benut.

Uit mijn eigen onderzoek (2015) blijkt bovendien dat werknemersvertegenwoordigers in de Raad van Commissarissen de veerkracht van bedrijven kunnen vergroten. In een studie naar bedrijven met medezeggenschap vond ik dat zij in de aanloop naar de crisis van 2008 weliswaar door beleggers lager gewaardeerd werden dan (vergelijkbare) bedrijven zonder medezeggenschap, maar ook dat zij na de Lehman-Crash door diezelfde beleggers juist significant gunstiger (dan wel minder slecht) gewaardeerd werden in vergelijking tot (vergelijkbare) bedrijven zonder medezeggenschap. Dit effect was met name significant bij bedrijven waar de *helpt* van de commissarissen uit werknemerscommissarissen bestond, waardoor deze commissarissen ook echt invloed kunnen hebben op de strategie. Kennelijk hebben zij dus tijdens het opblazen van de zeepbel voor 2008 een minder riskante strategie afgedwongen, waardoor het bedrijf na het imploderen van de zeepbel ook minder problemen had. Medezeggenschap kan dus de veerkracht van bedrijven op de lange termijn bevorderen door in tijden van overvloed het nemen van excessieve risico's tegen te houden.

Tegenkracht > Het werk van de Canadese onderzoekster Pratima Bansal laat daarnaast zien dat ook meer aandacht voor duurzaamheid de veerkracht van bedrijven kan vergroten. Bedrijven die aandacht hebben voor duurzaamheid (zowel op sociaal als op milieugebied) hebben onder andere betere contacten met hun stakeholders (werknemers, toeleveranciers, afnemers of publieke instanties) en kunnen zo mogelijke risico's in hun omgeving eerder herkennen en oplossen, waardoor ze hun winstgevendheid constanter is

over de tijd en ze op de lange termijn winstgevender zijn. Bovendien letten deze bedrijven bij het nemen van strategische beslissingen meer op de lange termijnconsequenties en worden zij minder dan andere bedrijven geregeerd door de gesel van de komende kwartaalcijfers. Zij lijken dus een bedrijfsmodel te hebben dat beter aansluit bij het GroenLinkse ideaal van een duurzame economie, waarin winstgevendheid ondergeschikt is aan maatschappelijke waardencreatie.

Het onderzoek gericht op de veerkracht van bedrijven leidt dus tot interessante nieuwe inzichten in de bedrijfseconomie. Hoewel de economische theorie een brede definitie van welzijn kent en onderwerpen als medezeggenschap en duurzaamheid hier evenzeer aan kunnen bijdragen als een hoge winstgevendheid, was de aandacht onder (bedrijfs)economen lange tijd toch vooral gericht op (korte termijn) winstmaximalisatie. De aandacht voor veerkracht leidt nu echter tot een herwaardering van deze typisch GroenLinkse thema's in academische kringen. Of het concept ook geschikt is om tegenkracht te bieden aan het neoliberale denken in het maatschappelijk economische debat, hangt waarschijnlijk vooral af van de politieke vertaling ervan – het concept leent zich immers niet direct voor verkiezingslogos. Helder is in ieder geval dat, met dank aan de toegenomen aandacht voor de veerkracht van het economisch systeem en de positie van bedrijven daarbinnen, GroenLinkse thema's als medezeggenschap en duurzaamheid niet zo maar meer ter zijde geschoven kunnen worden onder het mom van “het is slecht voor de economie”.

\

Literatuur

- R. Kleinknecht, 'Employee participation in corporate governance: Implications for company resilience', *The European Journal of Industrial Relations*, 2015.
- N. Ortiz and P. Bansal (verschijnt binnenkort), 'Building Organizational Resilience through Social And Environmental Practices', *Strategic Management Journal*, 2016.
- WRR, *Naar een lerende economie*, rapport nr. 90, 2013.

**DE URBANISTEN EN
HET WONDERE WATERPLEIN**

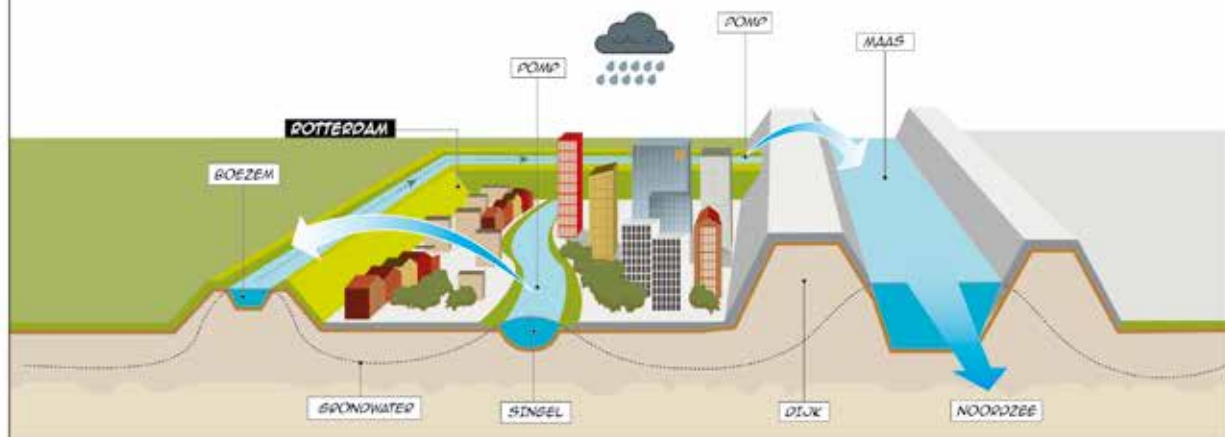

HET IS BEKEND DAT ONS KLIMAAT VERANDERT EN DAT HET STEEDS WARMER WORDT IN NOORDWEST EUROPA. DAARBIJ GAAT HET OOK STEEDS HARDER EN VAKER REGENEN, VOORAL IN DE ZOMER WORDEN DE BUIEN ZWAARDER.

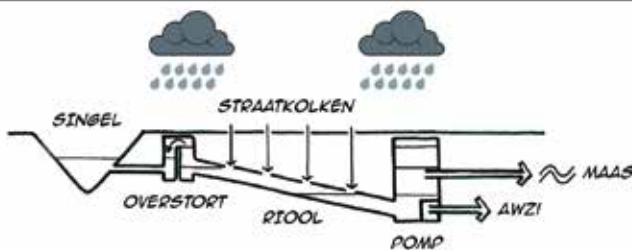

AL DIE REGEN IS OOK IN ROTTERDAM ERG LASTIG. DE STAD LIGT LAAS (ONDER DE ZEE-SPIEGEL) EN HET GRONDWATER STAAT RELATIEF HOOG (SOMS AMPER EEN HALVE METER ONDER HET MAAVELD). ALS ER VEEL REGEN VALT, KAN HET WATER GEEN KANT OP, WAARDOOR DELEN VAN DE STAD ONDER WATER LOPEN.

ROTTERDAM IS GEROLVD IN EEN LAASGELEGEN POLDER WAARUIT HET WATER WORDT WEGBEPOMPT VANUIT HET OPEN WATER, ZOALS DE SINGELS, WORDT HET WATER NAAR DE HOGER GELEGEN ROEZEM BEPOMPT. DEZE ROEZEM VERZAMELT HET WATER VAN DE WIJDE OMGEVING EN VOERT HET AF NAAR DE RIVIER DE MAAS. OOK DIT BEBURT MET EEN POMP; DE MAAS VOERT HET WATER VERVOLGENS AF NAAR DE NOORDZEE.

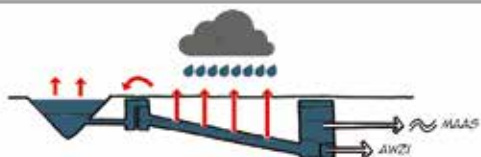

REGENWATER DAT OP STRAAT VALT KOMT NAUWELIJKS IN DE SINGELS TERECHT. HET WORDT DIRECT NAAR HET RIOOL GEBRACHT. ER IS IN ROTTERDAM **TE WEINIG OPEN WATER** OM AL HET REGENWATER IN OP TE VANGEN, ZEKER ALS HET HEEL HARD REBENT. BOVEDIEN LIGGEN DE SINGELS EN PLASSEN MEESTAL TE VER WEG. HET WATER KAN ER DAN NIET SNEL GENOEG KOMEN.

REGENWATER WORDT DOOR HET RIOOL AFBEVOERD NAAR DE AFVALWATERZUIVERINGSINSTALLATIE (AWZI)

HET SYSTEEM ZIT ZO IN ELKAAR DAT HET RIOOL EERST OVERSTROOMT IN DE SINGELS; DIT NOEMEN WE **OVERSTORTEN**. OVERSTORTEN IS SLECHT VOOR DE KWALITEIT VAN HET WATER, WANT VIES RIOOLWATER MENGST MET HET OPEN WATER VAN DE SINGELS WAAR VISSSEN EN VOGELS LEVEN...

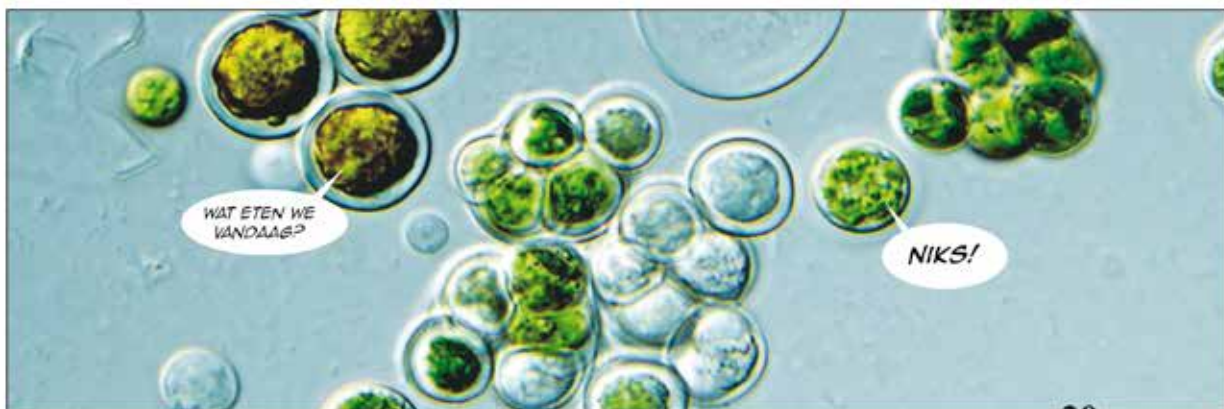
NU HET VAKER HARDER BAAT REGENEN DOET ZICH EEN PROBLEEM VOOR. HET SYSTEEM IS TE KLEIN VOOR DE MOMENTEN DAT HET HEEL HARD REGENT. DAN STROOMT HET RIOOL OVER EN KAN HET WATER NIET MEER WEG...

...EN DAT MOET NATUURLIJK OOK WEER SCHOONGEMAAKT WORDEN...

HET IS OOK NIET GOED VOOR DE AFVALWATERZUIVERINGSINSTALLATIE, WAAR HET VIEZE RIOOLWATER DOOR MICRO-ORGANISMEN WORDT GESCHIEDEN IN SCHOON WATER EN VIEZE DRAB DIE KAN WORDEN WEGGESCHIPT.

HET KLINT MISSCHIEN GEK, MAAR VOOR DEZE BEESTJES IS HET JUIST WEER EEN PROBLEEM DAT ER BIJ EEN HARDE REGENBUI TE VEEL "SCHOON" WATER IN HET RIOOL BELANDT. DAN BEVAT HET RIOOLWATER NAMELIJK TE WEINIG VOEDINGSSTOFFEN.

Het waterplein: van idee tot realisatie.

In het stripboek 'De Urbanisten en het wonderbare waterplein' doet de Rotterdamse stedenbouwkundige Florian Boer met zijn collega's uit de doeken hoe ze in 2004 het waterplein bedachten om klimaatbestendige steden te creëren. Het vele geld dat nodig is om wateroverlast via ondergrondse afvoer te beheersen, wordt hier gestoken in een openbaar, verdiept plein dat bij noodweer (enkele dagen per jaar) tijdelijk als waterbuffer fungeert. Het idee werd in 2013 voor het eerst gerealiseerd op het Benthemplein in Rotterdam. In een serie workshops dachten de omwonenden mee over de functies en de inrichting. Zie ook: www.urbanisten.nl

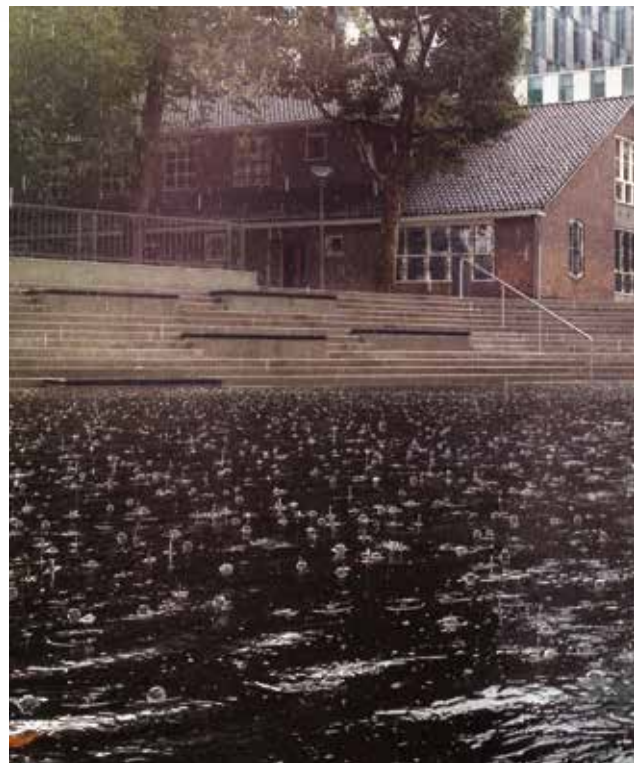

Foto: Ossip van Duivenbode

Arjan Vliegenthart:

Vertrouwen geeft burgers veerkracht

Veerkracht wordt in de eerste plaats voorgesteld als een 'groen frame'.

Wat gebeurt er als je de term toepast op sociaal terrein? Een gesprek over armoedebestrijding, Marx en roeien tegen de stroom.

Arjan Vliegenthart (1978) is wethouder voor de SP in tijden van economische crisis en bezuiniging; hij is dat in Amsterdam, waar de drang om als stad internationaal te scoren volgens velen de leefbaarheid en de zorg voor de onderkant onder grote druk zet. Vliegenthart heeft de portefeuilles Werk, Inkomen en Participatie en bevindt zich dus in het hart van deze discussie. Voor hij wethouder werd was hij onder andere lid van de Eerste Kamer voor de SP, lid van het landelijk partijbestuur en directeur van het Wetenschappelijk Bureau van de SP.

Wordt 'veerkracht' gebruikt in het sociale domein? Wat is je eerste reactie erop?

"Ik heb het nog niet veel gehoord op mijn beleidsterrein. Het doet mij meteen denken aan een andere veelgebruikte term, namelijk 'eigen kracht'. Die associatie maakt me meteen kritisch. De meeste mensen zijn veerkrachtig genoeg, maar geldt dat ook voor de kleine groep kwetsbare mensen aan de onderkant van de samenleving? Van het boek *Schaarste* van de Harvard-econoom Sendhil Mullainathan en Princeton-psycholoog Eldar Shafi (2013) heb ik geleerd dat een tekort veel dieper ingrijpt dan we vaak denken. Behalve tot geldgebrek met alle moeilijkheden van dien, leidt

het ook tot psychische problemen, fysieke beperkingen (vaker ziek), en tot minder geluk. Beleidsmakers onderkennen lang niet dat schaarste een zeer beperkende en bepalende factor is voor de hoeveelheid eigen kracht of veerkracht die mensen hebben. Het beleid is nu wachten tot mensen zelf initiatief nemen, maar mensen kunnen de weg naar de overheid vaak niet vinden. Mijn eerste reactie zou dus zijn: bij het maken van beleid moet de overheid niet uitgaan van de veerkracht van mensen, maar het moet juist het doel van dat beleid zijn om mensen veerkracht te geven. Een veer moet je immers spannen wil hij krachtig worden."

Het bereiken van deze groep minder veerkrachtige mensen is misschien wel de grootste uitdaging als het gaat om armoedebestrijding. De gemeente heeft er grote moeite mee, waardoor er zes miljoen euro op de begroting voor armoedebestrijding onbenut blijft. Dat is wel schokkend.

"Dat is de paradox van de mondigde samenleving. De hoogopgeleiden, de *well haves*, zijn in staat zich te articuleren, hebben een stem en uiten die ook. De onderkant van de samenleving heeft geen stem. Ik zie het als een belangrijke taak voor mij die groep een stem te geven. Je moet mensen in staat stellen zich daarin te ontwikkelen. Daarom ben

ik een voorstander van ont-zorgen. Er loopt nu een pilot waarbij de huur wordt ingehouden op de bijstandsuitkering. Dat gaan we nu op de hele stad uitbreiden. Dat mocht lange tijd niet omdat men vond dat mensen moeten kunnen kiezen. Maar als het gaat om een dak boven je hoofd en een ziektekostenverzekering, is er niet zoveel te kiezen. Dat moet iedereen gewoon hebben. Als je dat voor ze organiseert, hebben mensen hun hoofd vrij voor de andere vraagstukken waar ze mee worstelen en weten ze ook wat het budget is voor de wekelijkse boodschappen.

We willen niet betuttelen, maar het inzicht dat je mensen ook moet toerusten om aan de samenleving te kunnen meedoen, is bijna verdwenen. Als veerkracht zou betekenen: wat is er nu daadwerkelijk nodig om mensen toe te rusten zodat ze op kracht kunnen komen, is dat een veel zinnigere invulling dan uit te gaan van veerkracht en dat als samenleving aan te spreken.”

Veerkracht zoals dat door groene denkers wordt gehanteerd, gaat niet zozeer over individuele veerkracht, maar meer over mate waarin systemen zich weten aan te passen aan veranderingen en die ook zelf vorm te geven. Als kwetsbare mensen zo slecht toegang hebben tot het geld dat er is om hen te steunen, is er dan niet iets mis met het systeem? Is het niet zinvoller je te richten op het afschaffen van kwetsende regels, zoals de kostendelersnorm? (volgens deze regel wordt de bijstand verlaagd als je een woning deelt met anderen. Hoe meer volwassenen in de woning, hoe lager de bijstandsuitkering.)

“De kostendelersnorm is het schoolvoorbeeld van hoe aan de ene kant kan wordt gepreekt over de noodzaak van een participerende samenleving, terwijl die aan de andere kant wordt afgebroken. Hij is een boete op solidariteit, waarmee sociaal kapitaal door het putje wordt gespoeld. Als iemand een ander onderdak biedt, moet je dankjewel zeggen in plaats van korten op de bijstand. Als iemand met weinig kans op de arbeidsmarkt zich inzet voor vluchtelingen, moet je zeggen: fijn dat u meedoet in deze stad, in plaats van iemand af te straffen. Wij hebben aan de rem getrokken als het gaat om mantelzorgers en tijdelijk opvang. Daardoor heeft de staatssecretaris ons vrijheid gegeven. Dat zijn de echte successen.”

Het begrip veerkracht heeft drie componenten. De eerste twee zijn korte feedbacklussen en modulariteit (zie het artikel van Dirk Holemans). Is dat zinvol als het gaat om armoedebestrijding, werk en participatie?

“Snelle feedback is uiteraard belangrijk: je wilt dat mensen zo snel mogelijk een reactie krijgen als ze een uitkering aanvragen en het merken als er een ander beleid is. Wat betreft modulariteit: het valt me op dat we altijd in staat zijn om alles te koppelen als het gaat om restricties, maar nooit als het gaat om rechten van burgers. Terwijl het juist heel goed zou zijn als we armoedeverzoeken zouden kunnen koppelen. Daar zijn nu individuele aanvragen vereist: je krijgt niet automatisch de subsidie waar je recht op hebt. Gegevens om uitkeringen te beperken kop-

pelen we wel, zoals gebeurde in de koppelingswet van 1998, waardoor je zonder verblijfsvergunning ook geen toegang meer had tot een bijstandsuitkering, huursubsidie, studiefinanciering en een basisverzekering volgens de Zorgverzekeringswet. Het criterium voor al dan niet koppelen moet zijn: heeft de burger er baat bij?”

Het derde criterium is diversiteit. Monoculturen zijn immers kwetsbaar.

“Ook op sociaal terrein is maatwerk het modewoord. Het uitgangspunt dat je verschillend omgaat met mensen al naar gelang hun situatie vind ik vanzelfsprekend.”

Je wilt mensen toerusten om veerkracht te ontwikkelen. Hoe doe je dat op een positieve manier? Het huidige sociale beleid doet een beroep op de eigen kracht van mensen met behulp van regels, financiële prikkels en repressie (gedwongen werken voor je uitkering).

“Je moet wat mij betreft aansluiten bij de mogelijkheden van mensen. Dat is de centrale paradigma-wisseling die ik voorsta. Het vorige college wilde vooral iedereen aan het werk krijgen. Mijn uitgangspunt is: zoveel mogelijk maatschappelijk rendement. Tachtig procent van de Amsterdammers is van goede wil – dat is een pessimistische schatting. Waarom begin je dan niet met de vraag: hoe kunnen we u op weg helpen om volwaardig mee te doen? Die andere twintig procent mag je dan best een schop onder de kont geven. Maar nu begint men bij de niet-willers en heeft daar het beleid

voor iedereen op gebaseerd.”

Rutger Groot Wassink, de fractievoorzitter van GroenLinks in de Amsterdamse raad, zegt dat de overheid moet uitgaan van vertrouwen in plaats van wantrouwen in de burgers en dat Amsterdam daarvoor ook de ruimte moet krijgen van het Rijk. Eens?

“Daar ben ik zeer voor, maar ik denk dat hij dat ten onrechte vertaald in de term basisinkomen. Maar dat is een andere discussie. Inderdaad: als je overheid niet uitgaat van de goede wil van je burgers kom je nergens. Rechtse partijen willen minder regels om het gemakkelijker te maken voor bedrijven, maar dat moet dan ook gelden voor iemand die zijn baan kwijt is en een uitkering aanvraagt. Die wordt nu gezien als potentiële fraudeur. De vraag is natuurlijk ook: ben je als gemeente en bestuurder in staat om een klimaat van vertrouwen te scheppen, waarbij ook wel eens fouten gemaakt mogen worden? De eerste reactie in de politiek als er iets mis gaat is altijd: scherp de regels aan en handhaaf strenger. De gezondere reflex zou zijn: wat is hier aan de hand, hoe kunnen we als lerende organisatie voortaan problemen oplossen?”

Hoeveel speelruimte is hiervoor binnen het Nederlandse sociale stelsel?

“Weinig; de wet werk en bijstand is relatief restrictief. Maatregelen zoals de verplichte tegenprestatie en de discussie rond de taal-eis maken het speelveld nog kleiner. Maar ik vind dat we in Amsterdam wel de moed moeten hebben om te laten zien dat we het anders willen en kunnen. We zijn anders ook nooit bang om een grote broek aan te trekken.

En dan nog iets: het probleem is niet dat we te weinig mensen hebben die aan het werk willen. Het probleem is dat we te weinig banen hebben. Dat is natuurlijk sowieso moeilijk op dit beleidsterrein: je bent op het niveau van individuen aan het sleutelen, terwijl de situatie op macroniveau nauwelijks ruimte biedt om iets te doen.”

Want de veerkracht van het kapitalisme is eh...

“Ongelofelijk. Marx heeft veel positiefs gezegd over de veerkracht van het kapitalisme, over de revolutie van de bourgeois. Dat hebben wij in de linkse beweging natuurlijk graag verdonkeremaand.”

Maar hij zei dat in het historische perspectief van de overwinning van het kapitalisme op het feodalisme en vanuit het dialectisch materialisme, waarbij het kapitalisme ook weer zal worden overwonnen.

“Natuurlijk, vanuit de idee dat

het ooit weer eens omklapt. Na de Tweede Wereldoorlog hebben we een gedempte vorm van kapitalisme gehad, maar nu komt de rauwere vorm weer terug. De financiële crisis heeft dat ook nog niet gebroken. De gedachte dat elk individu zelf verantwoordelijk is voor zijn eigen succes of falen wordt nog steeds dominantier.

Tegelijkertijd is de zorg voor de ander nog niet verdwenen. Elk SCP onderzoek laat zien dat mensen wel vinden dat het met henzelf goed gaat, maar dat ze zich zorgen maken over hun buurman. Voor elke demonstrant tegen asielzoekers melden zich ook tien vrijwilligers die in de noodopvang willen helpen. Het aanspreken en productief maken van die zorg voor anderen is volgens mij de grote uitdaging van dit moment.”

Is veerkracht daarbij dan een zinvolle term? Of heb je wat jou betreft meer aan Marx?

“Je hebt meer aan een gedegen analyse dan aan een modeterm. Uiteindelijk gaat het om het verhaal dat je erbij vertelt. Ik vind het heel knap dat Jesse Klaver in staat is om de term economisme op de politieke agenda te krijgen. Maar leg me nu eens goed uit wat het inhoudt. En wat betekent het voor beleid? De vraag is: hoe diep ben je bereid met zo'n term te gaan?”

Je bent op het niveau van individuen aan het sleutelen, terwijl de situatie op macroniveau nauwelijks ruimte biedt om iets te doen.

Misschien kan je ook met veerkracht de boel veel dieper omwoelen dan alleen aan de bovenkant, als je het maar consistent doet en als je bereid bent je hele wereldbeeld ermee te doordeseemen.”

In de Helling is vaak gezegd: we hebben nieuwe woorden nodig die een politieke beweging kunnen creëren. Is veerkracht dan een bruikbare term?

“De vraag is, hebben we nou echt behoefte aan nieuwe woorden, of moeten we de begrippen herijken waarmee de linkse beweging het de afgelopen anderhalve eeuw heeft gedaan? Het gemak waarmee wij oude termen weggooien is groot geworden. Ik geloof dat herijken een nuttigere weg is dan alle oude schoenen weggooien en kijken of deze nieuwe schoenen ons ook dragen. Dat is overigens net zo moeilijk als nieuwe termen poneren. Ik vind het overigens spannender als je als linkse partij in staat bent om een rechtse term te annexeren. ‘De vervuiler betaalt’ is wat dat betreft een hele goede. Ik ben voor politiek die probeert op de helft van de tegenstander te komen. Deels doe je dat met eigen termen, maar ook door jiu-jitsu te spelen met termen die er al zijn.”

Heb je een voorstel?

“Wij proberen het nu te doen met ‘dereguleren’. Die term wordt

nu gebruikt om de economie vrij spel te geven, maar in het sociale domein betekent het: vertrouwen stellen in burgers. Dan krijg je een pittig debat. Wij moeten dan leren die term anders in te vullen en te gebruiken, en de andere kant moet worden verrast met een andere invulling van hun eigen term, die de rechtse politiek ter discussie stelt. Het SP-raadslid Tiers Bakker zei op een gegeven moment tegen Marianne Poot van de VVD: ‘U praat altijd over loslaten, nu zeg ik tegen u als het gaat om de bijstand: loslaten! Zo moeilijk is dat toch niet voor een VVD’er?’ Dan heb je even een moment waar je een opening kunt creëren.”

Tenslotte: hoe staat het met de veerkracht van de stad Amsterdam?

Daarover is veel zorg. De drang om internationaal mee te doen stuwt de ongelijkheid op en de armen eruit. Wat is dat voor stad? Leuk voor toeristen, investeerders en hippe snelle jongens. Maar een stad om samen in te wonen?

“Amsterdam is als stad natuurlijk ook een ecosysteem. Door de economische crisis is de armoede inderdaad toegenomen, maar je ziet ook dat mensen hier toch blijven wonen door alles wat de stad biedt en de mogelijkheden voor werk en opleiding. Dankzij onze voorraad sociale woningen is Amsterdam

in vergelijking met veel andere Europese steden nog steeds heel divers. Het feit dat we nu paal en perk hebben gesteld aan de verkoop van de sociale huurvoorraad is de garantie dat de stad die diversiteit ook behoudt.

Er is in de stad een ongelooflijke hoeveelheid veerkracht aanwezig. Er zijn zoveel sociale initiatieven, die lang niet allemaal aan de overheid hangen.

Maar de druk is inderdaad heel groot. Hij wordt veroorzaakt door mondialisering en het Rijksbeleid met zaken als de belasting van Blok en het eigen risico in de zorg van Van Rijn. Het is een dagelijkse strijd om het sociale gezicht van Amsterdam te behouden en een leefbare plek te blijven voor mensen met minder veerkracht. Onze fractievoorzitter Daniel Peters verwoordde dat heel troostrijk: ‘onze wethouders roeien tegen de stroom op, maar soms roeien ze zo hard dat de stroom even draait.’ Ik ben er echt groots op dat wij in Amsterdam in staat zijn om soms, heel even, een draaikolk te maken die laat zien dat het anders kan. Als een schicht van licht.”

/

De waarde van 'de natuur'

Met de term 'veerkracht' wordt een verschijnsel uit de natuur toegepast op het sociale domein. Kan dat zomaar? Welke kansen en welke gevaren schuilen er in zo'n analogie?

Door Alderik Visser

'De mens denkt', zo schreef Francis Bacon vierhonderd jaar geleden al, 'dat ons verstand de woorden de baas is, terwijl het in feite de woorden zijn die ons begrip bepalen.' Anderen hebben ons sindsdien in andere termen voor hetzelfde gewaarschuwd: laat woorden – en de beelden die ze bij ons oproepen – niet met ons begrip aan de haal gaan! Het is daarom goed om concepten kritisch te wegen: waar komen ze vandaan? Wat drukken ze mogelijk onbedoeld uit? Wat sluiten ze in en wat uit? Wat winnen en wat verliezen we aan begrip als we ze voor van alles en nog wat gaan gebruiken?

Veerkracht – vertaling van het Engelse *resilience* – is zo'n term die anno nu 'overall' begint rond te zingen. Dirk Holemans breekt in deze Helling een lans voor 'veerkracht' als strijdkreet of model voor groene en linkse politiek. Jef Peeters zet dat betoog kracht bij. Maar in de tussentijd is *resilience* al op verschillende domeinen 'hip' geworden. Je vindt het in de politiek, het recht, de organisatietheorie, de psychologie, het onderwijs, het buurtwerk enzovoort. Nieuwe begrippen en concepten kunnen ons een nieuwe blik en handelingsperspectief verschaffen, buiten de al bestaande taal om. Uitdijend gebruik leidt dan alweer snel tot begripsinflatie en argeloosheid. Past het begrip wel in de context

die we op het oog hebben? Kunnen we er nog progressief politiek brood van bakken?

Bij het begrip 'veerkracht' ligt daar ook een fundamentele vraag onder: kunnen we een begrip dat stamt uit het domein van de 'natuur' wel 'zomaar' toepassen in het sociale domein? Is dat logisch en legitiem, welke kansen en welke gevaren bergt zulk biologisme mogelijk in zich? Die vraag wil ik hieronder vanuit historisch en filosofisch perspectief onderzoeken.

Klokkenmaker

Jef Peeters pleit er in dit nummer voor om het ecologische begrip 'veerkracht' te gebruiken als 'actiebegrip voor (...) een coherente politieke actietheorie'. Dat doet hij welluidend en misschien ook overtuigend. Maar gaandeweg zijn betoog, waarin hij 'veerkracht' van een 'onderbepaalde metafoor' tot een 'politiek actiebegrip' probeert om te vormen, verandert 'veerkracht' van een losse *metafoor* in een veel meer welbepaald *model*.

Over het gebruik van modellen aan sich valt al heel veel te zeggen. Wat hier relevant is dat achter 'veerkracht' als *model* een redenering van analogie lijkt schuil te gaan: 'ecosystemen tonen veerkracht, dus zouden ecologisch verdraagzame samenlevingen / mens- en milieuvriendelijk organisaties meer

veerkracht kunnen of zelfs moeten tonen / volgens veerkrachtige principes moeten worden vormgegeven.' Zo'n redenering *klinkt* vaak wel overtuigend – en wordt niet voor niets ook vaak retorisch ingezet – maar is allesbehalve waterdicht. Zij staat of valt met de aanname dat wat in domein A het geval is op ook van toepassing is in domein B. Maar is dat wel zo?

Een bekend voorbeeld kan hier helpen. 'Stel,' zo schreef de Engelse dominee Paley (1802) in navolging van de Nederlander Nieuwentijt (1715), 'je loopt op het strand en vindt daar een horloge. Je kunt niet redelijkerwijs aannemen dat dat ingewikkelde en perfect doelmatige object door toeval – door stroming en door wind – is ontstaan. Het uurwerk veronderstelt een intelligente maker, een klokkenmaker. Nemen we nu de natuur, de kosmos, en stellen wij vast dat zij oneindig complexer nog is dan dat uurwerk, en bovendien evenzo doelmatig in elkaar steekt, dan moeten wij op dezelfde manier een Grote Klokkenmaker veronderstellen – en die noemen wij God.'

Dit zogenaamde fysico-theologische godsbewijs – tot op dato populair als argument voor *creative design* – houdt geen stand. Sinds Darwin kunnen we ons met recht afvragen of 'de natuur' als zodanig wel 'doelmatig' en 'perfect' in elkaar

steekt. Het *piece de resistance* van moderne creationisten is vaak het oog, waarvan wel wordt beweerd dat dat onmogelijk planloos kan zijn geëvolueerd. Laboratoriumonderzoek laat zien dat complexiteit best, en best snel het gevolg kan zijn van willekeurige mutaties, maar dat overtuigt *hard core*-creationisten zelden. De achilleshiel van dit godsbewijs is natuurlijk dat het er een is van appels en peren: een ingewikkeld mechaniek dat door mensen in elkaar is gepuzzeld, is van een andere orde dan 'de natuur', waarin hele andere processen en wetmatigheden een rol lijken te spelen. Het feit dat beide, klok en 'natuur', complex zijn, is niet voldoende om ze logisch-dwingend aan elkaar te koppelen.

Ook als de redenering andersom gaat, zoals bij 'veerkracht' het geval lijkt te zijn, mogen, nee, moeten we kritisch zijn: het feit dat we kunnen zien dat complexe systemen in de natuur zo-en-zo lijken te reageren, leidt niet dwingend tot de conclusie dat wij mensen zo-en-zo kunnen of moeten ageren. Het kan, met andere woorden, zomaar een valse analogie blijken te zijn.

Daarmee is niet gezegd dat we niet zouden kunnen leren van 'de natuur,' dat we haar niet zouden kunnen modelleren of nabootsen. We hebben inmiddels al een trein met een snavel als die van een ijs-

/

De analogie tussen ecosystemen en samenlevingen kan een valse blijken.

vogel, programmeren het gedrag van financiële markten als dat van zwermen spreuwen en vergelijken het brein inmiddels niet meer met een computer maar met een mierenhoop. Toch zijn er goede redenen om te blijven zien dat ‘natuurlijke’ modellen, concepten en ook technische ontwerpen van een andere orde zijn dan ‘de natuur’ zelf: het zijn menselijke benaderingen ervan, interpretaties. Leggen we zulke ‘natuurlijke’ modellen dan ook nog eens aan de mens en de samenleving op, dan is logische en ook politieke voorzichtigheid extra geboden.

‘Het boek der natuere’

Vergelijkingen tussen ‘natuurlijke’ verschijnselen en de menselijke cultuur kennen we al uit de oudheid. Wijdverbreid raakten ze in de Renaissance, en dan met name – via de alchemie – in hermetisch-occulte kringen. Jan Comenius (1592-1670) kennen we nu vrijwel alleen nog als pedagoog, als didacticus. Als theoloog en bisschop van de Moravische Broeders ontwikkelde hij in het midden van de zeventiende eeuw ook zijn eigen leer van de *pansophie*, een soort kruising tussen protestantse theologie en de ideeën van het geheime genootschap van de Rozenkruisers. Daarin hing niet alleen alles in de wereld met elkaar samen in een groot goddelijk

verband, maar wordt dat alles ook begrepen in gelijkvormige structuren en figuren: het ‘macro-kosmische’ (het heelal, de natuur) wordt gespiegeld in het ‘micro-kosmische’ (het samenleven, de mens’).

De natuurwetenschappen, die zich in deze periode razendsnel ontwikkelden, namen dit soort beelden en theorieën volop in zich op. Heel lang nog werd de studie van ‘het boek der natuere’ immers nog beschouwd als een intens *religieuze* bezigheid. Behalve in de bijbel, zo was de aanname, zou Gods plan af te lezen zijn in Zijn ordening van de natuur (vgl. Romeinen 1:20). Tot ver in de negentiende eeuw komen we in academische kringen daardoor precies dit soort analoge redeneringen tegen, vergelijkingen tussen verschijnselen op verschillende niveaus – god, de natuur, de samenleving, de mens – die wel plausibel lijken, maar die niet werkelijk empirisch getoetst waren, of überhaupt toetsbaar zijn. Tot op heden hebben de meesten van ons daar bijvoorbeeld het beeld van een molecuul als een mini-sterrenstelsel aan overgehouden. Dat model was en is *didactisch* heel inzichtelijk, maar heeft met ‘de natuur’, dat wil zeggen, met echte moleculen waarschijnlijk weinig van doen. In dit geval is een verwarring tussen model en werkelijkheid nog betrekkelijk onschuldig. Andere beelden

die toen ook ingang vonden, zoals dat van de samenleving als een ‘lichaam’, compleet met hoofd, hart en handen, zijn dat allerminst. Dat soort metaforen werden toentertijd ook met veel aplomb gebracht als wetenschappelijke theorieën; vanzelfsprekend drukten ze niet alleen de sociale vooroordelen uit die in die tijd en op die plek leefden, maar legitimeerden zij die ook en legden ze quasi voor de eeuwigheid vast. Ruimte voor een ‘politieke actietheorie’ lieten ze in ieder geval niet.

Darwinismen

Auguste Comte, grondlegger van de sociologie, voorspelde dat een echte wetenschap van het sociale – een *physique sociale* – zich na de biologie als volwaardige exacte wetenschap zou ontwikkelen. In de praktijk gebeurde dat ook, maar daarbij nam die sociologie tussen 1850 en 1920, her en der zelfs tot in de jaren zeventig, die biologie zelf als grondslag. Het is onvermijdelijk om hier kort te spreken over het sociaaldarwinisme, de toepassing van de ideeën van Darwin – of wat men daarvoor hield – op het sociale en het politieke domein.

Anders dan wel wordt aangenomen was dit sociaaldarwinisme, en waren de daaraan gekoppelde politieke praktijken – de rassenbiologie en eugenetica – niet alleen een ‘rechts’, ‘Duits’ of ‘nazistisch’

/

verschijnsel. In de eerste plaats waren er eind negentiende, begin twintigste eeuw nog verschillende interpretaties van Darwin, en dus ook verschillende 'sociaaldarwinismen'. De 'anti-darwinistische' theorie van de anarchistische prins Pjotr Kropotkin (1842-1921), waarin niet strijd maar samenwerking als de belangrijkste fitheidsmarker werd gezien, was in essentie net zo biologisch gedacht als haar opponent. Maar in de tweede plaats waren ook 'hardere' varianten, die het evolutionaire proces wilden versnellen of de vermeende degeneratie van de onderklasse rigoureus wilden tegengaan, bijzonder populair bij zowel 'rechts' als 'links', en ook bij vroege vertegenwoordigers van groen en meer esoterisch denken, zoals de theosofie en de antroposofie. Seksueel hervormer Jan Rutgers (1850 – 1924), om een voorbeeld te noemen, was bij leven en welzijn anarchist, feminist en vegetariër, maar wist dat op wetenschappelijke gronden te combineren met ingrijpende voorstellen voor 'seksuele hygiëne' – eugenetica dus – en met een bloedzuivere rassen theorie die ons nu op zijn minst de wenkbrauwen zou doen fronsen. En bleef zulke sociaaltechnologische fantasie bij de meeste anarchisten nog theorie, in het Spanje van 1936 werden in gebieden die onder controle stonden van de syndicalistische CNT

voortvarend plannen gemaakt voor stringente medische controle van huwelijkspartners voor de kweek van betere arbeiders.

Natuurlijk waren zulke linkse sociaaldarwinisten en levenshervormers kinderen van hun tijd, en is het ahistorisch hen nu langs onze morele meetlatten te leggen. Maar anderzijds is het ook te gemakkelijk om dit verleden te negeren, zoals de anarchistische geschiedschrijving dat doet, of te parkeren als al te driest wetenschappelijk optimisme, zoals de sociaaldemocratie. Na een paar decennia taboe geweest te zijn, is biologisch of biologisch denken weer volop 'in' – denk bijvoorbeeld aan de evolutionaire psychologie en vooral haar populairwetenschappelijke hertalingen met titels als *Mannen komen van Mars, vrouwen van Venus*. Zulke populaire noties, en ook de meer serieuze wetenschap die daarachter schuilgaat is tendentieel conservatief: opnieuw en nog steeds leggen zij mensen – mannen, vrouwen – vast op een 'biologisch gegeven' gedragsrepertoire, op rollen en patronen.

Het begrip 'veerkracht' doet dat vooralsnog niet, maar stamt evengoed uit de biologie, uit het domein van de 'natuurnoodzakelijkheid'. Jef Peeters geeft in dit verband aan dat 'veerkracht' als begrip of model op

zichzelf 'leeg' is, en in principe dus voor alles en nog wat gebruikt kan worden. Het komt er volgens hem op aan om 'veerkracht' doelbewust te koppelen aan progressief politiek denken en doen. De prangende vraag blijft echter of een biologisch model – enig biologisch model – daarvan ooit het startpunt kan zijn.

Natuurlijk

Het woord 'natuur' heb ik tot nu toe aldoor tussen aanhalingstekens geplaatst. Wat wij mensen als 'natuur' beschouwen is namelijk in hoge mate een product van onze verbeelding en onze taal, en zodoende veel meer 'cultuur' dan we vaak geneigd zijn te denken. In dit stuk alleen al zijn we haar in verschillende gedaanten tegengekomen: de natuur als God, de natuur als machine, de natuur als veld van macht en strijd versus een plek van wederkerig dienstbetoon en samenwerking, de natuur als een statisch verschijnsel of juist als dynamisch geheel van complexe processen. Behalve het resultaat van cultuur- en ideeënhistorische veranderingen is dat mogelijk ook een psychologisch verschijnsel. Zo hebben we de neiging om 'natuur' menselijk, en daarmee ook moreel te maken: wat we denken dat vanzelfsprekend is en ook 'goed' zien we er graag in terug. Sterker nog: dat wat 'natuurlijk' is of lijkt vinden

we al snel ook mooier, beter, en verkoopt ook lekker – commercieel dan wel politiek.

Niet alleen verschillende opvattingen van ‘natuur’, ook begrippen als ‘natuur’ en ‘natuurlijk’ zelf en hun verschillende betekenislagen spelen ons hier parten. De waarschuwing van Bacon aan het begin van dit stuk betreft dus zeker ook het concept ‘natuur’ – dat tegelijk naar de wereld verwijst, naar alles buiten de mensen, maar ook naar de aard of het wezen van al die dingen, en naar dat wat vanzelfsprekend is, dat wat ‘wetenschappelijk bewezen’ en dus ‘noodzakelijk waar’ is.

‘Yoghurt zoals de natuur het bedoeld heeft’, luidde een tijdje terug een reclameslogan – die vergat dat yoghurt als zodanig niet in ‘de natuur’ voorkomt, en dat de natuur zelf geen bewustzijn en bedoelingen heeft... Precies hier zit ook het probleem wanneer we een begrip als ‘veerkracht’ politiseren. Als heuristiek of analyse van complexe ecologische processen kan zij nog in descriptieve zin bruikbaar zijn – maar in de politieke arena en in het sociale domein wordt zij heel gemakkelijk, ja, noodzakelijkerwijs appellatief en prescriptief, dat wil zeggen, waarde-geladen.

Neoliberaal frame

Volgens sommigen is dit een

logische zonde, een zogenaamde naturalistische drogreden, ook wel de *is/ought-fallacy* genoemd (David Hume): uit wat is of lijkt te zijn (het domein van de feiten) volgt niet – nooit – dat wij mensen iets zouden moeten doen of laten (het domein van de ethiek). Voor ons *homo sapiens sapientes* is er namelijk meer keuze dan ons te schikken of te vormen naar ‘de natuur’ – of wat we daarvoor houden. Dat klinkt opnieuw abstract en wat formeel, maar dat is het allerminst. Wie een beetje googlet ziet hoe veerkracht her en der wordt gebruikt: depressie en/of eenzame mensen *moeten* meer ‘veerkracht’ ontwikkelen; het buurtwerk ‘mag’ bezuinigingen opvangen door de ‘veerkracht’ van de buurtbewoners aan te spreken, scholen die beter, dat wil zeggen, meer efficiënt *moeten* gaan presenteren, *moeten* zich ‘veerkrachtiger’ organiseren... Misschien moeten en kunnen zij dat inderdaad allemaal – het neoliberale *frame* waarin ‘veerkracht’ intussen al geperst lijkt laat hen ook denkbaar weinig keuze.

Op het niveau van de semantiek lijken groene partijen dus misschien al wel te laat om *resilience* of veerkracht nog te kunnen kapen als conceptueel vehikel voor *progressieve* politiek. Inhoudelijk lijkt er wel wat eer aan te behalen: platte organisaties, modulaire systemen, veel

feedback, beweeglijkheid, inspraak: wie wil dat nou niet? Inderdaad, dat willen managers en beleidsmakers in theorie ook allemaal, al lijkt er in de praktijk maar langzaam van te komen. Het ondersteunen van mensen die binnen of buiten bedrijven en organisaties zich *bottom up* organiseren, het bevorderen van duurzame alternatieven in de landbouw, de energiesector, al dat soort dingen ‘klopt’ wel binnen groene en linkse politiek. Maar wat mij betreft moeten we dat niet doen, omdat dat ‘veerkrachtig’, en daarmee quasi-natuurlijk zou zijn, maar gewoon, omdat het de juiste politieke en morele keuze is voor het goede leven.

\

Literatuur

C.A.M. Herman, *De dwaaltocht van het sociaaldarwinisme. Vroege sociale interpretaties van Charles Darwins theorie van natuurlijke selectie, 1859 – 1918*, Amsterdam: Nieuwezijds 2003.

Jaarverslag

In 2015 heeft Bureau de Helling gewerkt aan verschillende projecten: de energieke samenleving, grondstoffenpolitiek en religie in de (Europese) samenleving. Daarnaast schreven we mee aan het verkiezingsprogramma van GroenLinks, organiseerden we conferenties, hielden lezingen en deden mee aan diverse debatten over populisme, financiële economie en vergroening van de samenleving.

Het jaarverslag is te downloaden op bureaudehelling.nl

PUBLICATIE:

Socrates Schouten, *De circulaire economie: waarom productie, consumptie en groei fundamenteel anders moeten*

Leesmagazijn: 2016.

Al eerder aangekondigd in de Helling, maar nu daadwerkelijk verkrijgbaar: een scherpe analyse van vragen over de circulaire economie. Groeien én duurzaamheid is minder gemakkelijk te combineren dan soms wordt voorgesteld. De capaciteit van natuurlijke ecosystemen is nu eenmaal eindig. Schouten pleit een fundamentele vergroening van de economie met nieuwe rollen voor de overheid, bedrijven en individuen.

GroenLinks Europarlementariër Bas Eickhout over dit boek: "In een tijd waarin iedereen over de circulaire economie praat, stelt Schouten de echte lastige vragen over de potentie van een nieuwe economie en scheidt hij de kretologie van de echte vernieuwing in ons economisch stelsel. Voor wie het huidige duurzaamheidsdebat goed wil begrijpen, is *De circulaire economie* een must-read."

BESTEL >>
bureaudehelling.nl/publicatie

Bureau

PUBLICATIE:

Nuala Ahern & Erica Meijers (eds.), *Green Values, Religion and Secularism. Conversations with European politicians and activists* Brussels: Green European Foundation 2016.

Sinds de aanvallen op het World Trade Center in New York op 11 september 2001 is het wetenschappelijk onderzoek naar de rol van religie in politiek en samenleving fors toegenomen. Politieke partijen zijn achtergebleven en moeten dringend serieus aandacht besteden aan de veranderende plaats van religie. In het boek *Green Values, Religion and Secularism* is een begin gemaakt. Politici van groene partijen uit verschillende Europese landen praten over de samenhang tussen hun eigen levensbeschouwing en politieke visie en over de rol van religie in de publieke ruimte. Met dit boek proberen de samenstellers bij te dragen aan een beter begrip van religie in de politiek.

Deze Engelstalige bundel bevat behalve de acht interviews uit de vorige Helling nog acht andere gesprekken, een inleiding en conclusie gericht op het stimuleren van het debat binnen groene partijen in Europa.

bureauhelling.nl/publicatie

Publicaties

Marijn Bouwmeester (met Lotte Melenhorst)
 • 'Revolutie? Het doel. Evolutie? De weg ernaartoe', 24.11.2015, bureauhelling.nl

Erica Meijers

- "Waarom politici moeten nadenken over religie", 9.2.2016, bureauhelling.nl
- 'Politiek weet veel te weinig van religie', *Centraal Weekblad* 64, 3 (5.2.2016), 24.
- 'Ontwikkel een andere partijcultuur. Interview met Bettina Jarasch.', bureauhelling.nl, 11.1.2016.
- 'Voer het debat over de islam en verwar het niet', *NRC Handelsblad* 23.11.2015.
- 'The Mission of a Grenzmann. Tribute to Benoit Lechat', *Green European Journal*, annual print-edition 2015, Stresstest. The European Project under pressure, sept. 2015, p. 1-3.
- 'Europe's identity crisis', *Green European Journal*, annual print-edition 2015, 16-21.

de Helling

Wetenschappelijk Bureau GroenLinks

BUREAU DE HELLING
 Postbus 8008
 3503 RA Utrecht
 030-23 999 000
bureauhelling.nl

MEDEWERKERS
 Jasper Blom · DIRECTEUR
 Anne de Boer
 Marijn Bouwmeester
 Erica Meijers
 Richard Wouters

STAGIAIRES
 Friso van der
 Klaauw

RAAD VAN ADVIES
 Jessie Bokhoven, Martien Das,
 Albert Faber, Anita de Horde,
 Ruud Ganzevoort, Marjolein
 Meijer, Nevin Özütok, Theo
 Verstrael

in dialoog ou

In de menswetenschappen staat 'veerkracht' voor het vermogen moeilijkheden te overwinnen. Dit betekent een positieve verschuiving van focus op problemen naar de weerbaarheid van mensen. Maar er is ook kritiek op de term. Is veerkracht een karaktertrek van een individu, een proces of een uitkomst? En is er een (morele) maatstaf?

Door Carmen Schuhmann

Het gebruik van de term veerkracht (resilience) in de psychologie is geworteld in onderzoek naar de ontwikkeling van kinderen in de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw. Tegen de verwachtingen in bleken kinderen die in extreem moeilijke omstandigheden opgroeien daar in de meeste gevallen geen psychische problemen aan over te houden. Veerkracht van kinderen bleek daarmee niet iets uitzonderlijks te zijn maar ordinary magic (Masten, 2001). In de afgelopen decennia is de term binnen de psychologie breder omarmd als een vernieuwend, positief perspectief op menselijk functioneren. Terwijl de focus in psychologisch onderzoek traditioneel op pathologie en disfunctioneren ligt, staat in onderzoek naar veerkracht het vermogen van mensen om moeilijke omstandigheden te boven te komen centraal. Volgens verschillende onderzoekers vertegenwoordigt het perspectief van veerkracht een nieuw, revolutionair paradigma in de menswetenschappen (Reich, Zautra & Hall, 2010).

Schaduwkanten

Het lijkt dan ook de moeite waard om deze ontwikkeling in de psychologie te leggen naast het pleidooi van Holemans in dit nummer voor de ontwikkeling van de term veerkracht tot een dragend concept van groen gedachtegoed. Zowel in de psychologie als in Holemans' pleidooi wordt de potentie van deze term om tegenwicht te bieden tegen dominante perspectieven benadrukt. Bij Holemans gaat het dan om tegenwicht 'tegen het dominante rechts-populistische frame in de huidige politiek'. In de psychologie worden echter ook kritische vragen gesteld over de bruikbaarheid van het begrip veerkracht. Die kritiek betreft met name het gebrek aan conceptuele helderheid. Is veerkracht een karaktertrek, een proces of een uitkomst? Hoe stel je (gebrek aan) veerkracht eenduidig vast? Verschillende onderzoekers hanteren uiteenlopende opvattingen van veerkracht, waardoor het begrip volgens sommigen een lege contai-

er 'goed leven'

nerterm dreigt te worden (Mancini & Bonanno, 2010). In deze bijdrage wil ik met name een kritisch perspectief op veerkracht neerzetten en mogelijke schaduwkanten van de term onderzoeken. Ik hoop dat dit ook enig inzicht biedt in de mogelijkheden en beperkingen van de term in de context van groen gedachtegoed.

Rekbaar

De term veerkracht is afkomstig uit de materiaalkunde en verwijst hier naar de mechanische kracht waarmee voorwerpen hun oorspronkelijke vorm proberen aan te nemen na te zijn vervormd. Dit blijkt een aansprekende metafoor voor het beschrijven van succesvolle aanpassing van mensen aan moeilijke omstandigheden. Tegelijk doet het mechanische model van veerkracht geen recht aan de levende werkelijkheid van mensen. Leven is verandering en dus kunnen mensen niet, zoals niet-levende materialen, exact terugkeren naar een eerdere toestand. In het recente *Resilience Handbook* wordt veerkracht gedefinieerd als een proces van herstel van, behoud van of groei in gezond functioneren tijdens of na blootstelling aan tegenspoed (Kent, Davis & Reich, 2014). Deze definitie laat zien hoe complex en weinig eenduidig het concept veerkracht in de psychologie is. Er is in de literatuur geen overeenstemming over wat onder 'gezond functioneren' moet worden verstaan. Ook 'tegenspoed' is een rekbaar en diffuus begrip en, net als 'gezond functioneren', mede afhankelijk van subjectieve beleving. Wat voor de één een traumatische gebeurtenis is kan voor een ander goed hanteerbaar zijn. Tot slot is de rol van tijd in processen van veerkracht een sterk complicerende factor. Hoe lang mag iemand er eigenlijk over doen om te herstellen van een ingrijpende gebeurtenis om nog van veerkracht te kunnen spreken? Vanaf welk moment kun je zeggen dat aanpassing aan moeilijke omstandigheden is mislukt? Over wat voor tijdsbestek hebben we het bij psychologische veerkracht: over dagen, weken, maanden, jaren of decennia? Deze vragen lijken overigens ook

van toepassing bij lezing van het pleidooi van Holemans. Hoewel het hierin om veerkracht van samenlevingen in plaats van individuen gaat, kun je je nog altijd afvragen wat onder gezond functioneren van een samenleving moet worden verstaan, wat als verstoring van dat gezonde functioneren geldt, en binnen welk tijdsbestek een veerkrachtige samenleving zich aanpast aan veranderde omstandigheden.

Heroïsche enkeling

Er is niet alleen kritiek op het gebrek aan eenduidige definiëring maar ook op de dominante individualistische kijk op veerkracht in de psychologie. In dit perspectief is veerkracht een proces dat zich binnen een individu afspeelt en los staat van diens sociale context. Volgens de kritiek levert dit een eenzijdig westers perspectief op veerkracht dat een dominant westers narratief weerspiegelt van de heroïsche enkeling die dapper moeilijkheden trotseert. De vraag in hoeverre bijvoorbeeld sociale verandering of steun vanuit de omgeving een voorwaarde voor individuele veerkracht is blijft dan buiten beeld; ieder is zelf verantwoordelijk voor eigen veerkracht. Op grond van deze kritiek hebben verschillende onderzoekers een nieuw, 'ecologisch' perspectief op veerkracht van mensen ontwikkeld (Ungar, 2012). Hier slaat 'ecologisch' op het uitgangspunt dat mensen altijd in wisselwerking staan met hun (fysieke en sociale) omgeving en niet los van die omgeving kunnen worden gedacht. In dit perspectief wordt veerkracht opgevat als het vermogen om de weg te vinden naar hulpbronnen die het eigen gezond functioneren bevorderen. Dat vermogen is dan niet alleen afhankelijk van individuele kwaliteiten maar ook van politieke en economische krachten en sociale omstandigheden die mede de beschikbaarheid van en toegang tot deze hulpbronnen bepalen.

/

Het mechanische model van veerkracht doet geen recht aan de levende werkelijkheid van mensen.

Jaap van Praag

Het Engelse woord resilience kan ook worden vertaald met 'weerbaarheid'. Tussen veerkracht en weerbaarheid zit een nuanceverschil: veerkracht heeft vooral een connotatie met weer opstaan na eerst onderuit te zijn gegaan, terwijl weerbaarheid eerder het vermogen om in moeilijke omstandigheden te blijven staan uitdrukt. Net als veerkracht lijkt weerbaarheid een aansprekend concept: googelen op 'weerbaarheid' laat zien dat er in Nederland te kust en te keur weerbaarheidstrainingen worden aangeboden.

Het begrip weerbaarheid speelt een belangrijke rol in het denken van Jaap van Praag, kernfiguur in het naoorlogse humanisme in Nederland (Derkx, 2009). Van Praag, die in 1911 in Amsterdam werd geboren, was vanaf de jaren dertig politiek actief in de socialistische beweging en in vredesorganisaties. Vol overtuiging zette hij zich in voor een vreedzamer wereld en een menswaardiger samenleving, onder andere door te schrijven over politiek actuele vraagstukken. Tijdens de opkomst van het nationaalsocialisme in Duitsland hield Van Praag zich sterk bezig met de vraag hoe een totalitaire ideologie als het fascisme zoveel aantrekkingskracht op mensen kon uitoefenen. Hij kwam tot de conclusie dat de pakkende leuzen en krachtige idealen van de nazi's, die vol bezieling werden uitgedragen, mensen in een tijd van diepe economische en politieke crisis iets in handen gaven om voor te leven. Vooral mensen met een nihilistische levenshouding – mensen zonder een eigen bezielde en doordachte levensovertuiging – zijn volgens Van Praag vatbaar voor massabewegingen en de waan van de dag. Om 'weerbaar' te worden tegen het gevaar van blind meegaan in de-humaniserende maatschappelijke tendensen is het nodig om een levensovertuiging te ontwikkelen van waaruit je zelf morele sturing aan je leven geeft.

Via het theoretisch onderbouwen van een moderne humanistische levensovertuiging hoopte Van Praag de weerbaarheid van de groeiende groep buitenkerkelijken te versterken. Direct na de Tweede Wereldoorlog, in 1946, richtte hij samen met enkele gelijkgestemden het Humanistisch Verbond op. Dit verbond was bedoeld als een geestelijk dak voor zowel mensen die zich expliciet humanist noemen als buitenkerkelijken die naar een nihilistische levenshouding dreigen af te glijden. Twintig jaar na de oprichting benadrukte Van Praag in een toespraak opnieuw dat het hem met het Humanistisch Verbond om weerbaarheid te doen was: "Het gaat in één woord om de weerbaarheid van de buitenkerkelijke mens" (Derkx, 2009, p. 128).

Geestelijke weerbaarheid

Van Praag spreekt in dit verband meestal over geestelijke weerbaarheid, een term die hij ontleent aan pacifist Bart de Ligt. De Ligt gebruikt de term voor het niet kunnen en willen doden van anderen vanuit een diepgewortelde morele overtuiging (Bakker, 2012). Dit onderstreept de morele lading die de term weerbaarheid in het werk van Van Praag heeft. Wanneer we geestelijke weerbaarheid als een vorm van psychologische veerkracht proberen te begrijpen, valt juist deze morele invulling van weerbaarheid op. Terugdenkend aan de definitie van psychologische veerkracht – een proces van herstel van, behoud van of groei in gezond functioneren tijdens of na blootstelling aan tegenspoed – zien we dat het bij geestelijke weerbaarheid om een specifiek soort tegenspoed gaat, namelijk de confrontatie met de-humaniserende krachten en tendensen in de samenleving. Verder moet gezond functioneren dan niet in eerste plaats in fysieke of mentale maar in morele termen worden begrepen. Het gaat erom vanuit een bezielde levensovertuiging gericht te blijven op menswaardigheid – niet alleen de eigen menswaardigheid maar ook die van anderen, juist wanneer die onder druk komt te staan.

/

Het gaat erom vanuit een bezielde levensovertuiging gericht te blijven op menswaardigheid.

Wanneer de term veerkracht opduikt zonder explicitering van het onderliggende normatieve kader kan dat dehumaniserend werken.

/

Hoewel Van Praag zijn ideeën over geestelijke weerbaarheid decennia geleden ontwikkelde, lijken zijn overwegingen (weer) bijzonder actueel. In een tijd van globalisering moet 'menswaardigheid van anderen' ook globaal worden begrepen zonder wie dan ook uit te sluiten. Tegelijkertijd voeden maatschappelijke veranderingen een wij-zij denken waarin 'onze' waardigheid boven 'hun' waardigheid wordt geplaatst. Daarnaast is Van Praags waarschuwing om niet klakkeloos de waan van de dag te volgen zeer toepasselijk in een versnellende wereld die door markt en media wordt beheerst.

Normatieve karretjes

Wat levert deze uitstap naar het verleden nu op voor een kritische beschouwing van het begrip veerkracht? Ik denk dat er tenminste twee aandachtspunten uit naar voren komen ten aanzien van hantering van dit begrip in de psychologie, en wellicht ook in andere contexten.

Het eerste aandachtspunt betreft de normatieve lading van het begrip veerkracht. Zoals eerder opgemerkt is veerkracht een metafoor die op een menselijke en dus complexe en veranderlijke werkelijkheid wordt toegepast. Menselijke veerkracht verwijst dus altijd naar een keuze voor een maatstaf waarlangs menselijk functioneren wordt gelegd. Bij geestelijke weerbaarheid is die maatstaf gerelateerd aan menselijke waardigheid. Hier is helder dat de gehanteerde maatstaf een normatief karakter heeft en een waarde-geladen visie op menszijn vertegenwoordigt. Dat geldt voor elke opvatting van menselijke veerkracht: wie over veerkracht spreekt impliceert, soms onbewust en vaak impliciet, een bepaald beeld van goed menselijk leven dat volgens de spreker waard is om naar terug te veren. De gehanteerde maatstaf voor menselijk functioneren representeert dus een bepaalde normatieve visie op waardevol en minder waardevol (of waardeloos) mens-zijn. De term veerkracht alleen maakt echter nog niet duidelijk welke visie dat is; het is een 'normatief onderbepaalde

term' zoals Peeters in zijn bijdrage schrijft. Daardoor kan gemakkelijk over veerkracht worden gesproken alsof het een eenduidig begrip is dat een objectieve beschrijving van menselijk functioneren geeft. De norm volgens welke iemand al dan niet veerkrachtig is lijkt dan objectief gegeven in plaats van een waarde-geladen keuze. Zo verdwijnt de vraag uit beeld wie deze norm bepaalt en wie wel of juist niet de mogelijkheid heeft erover mee te praten. Bovendien wordt het meten van veerkracht dan gemakkelijk een zaak van alleen experts. Dat is bijvoorbeeld het geval wanneer veerkracht, zoals in de psychologie gebruikelijk is, in termen van mentale gezondheid wordt opgevat. Wanneer de term veerkracht opduikt in beleid en op mensen wordt toegepast zonder explicitering van het onderliggende normatieve kader kan dat dehumaniserend werken. In naam van het bepalen of bevorderen van veerkracht kan mensen dan 'de maat worden genomen' zonder dat hun eigen visie op goed leven daarbij relevant wordt geacht.

Ook in de context van groen gedachtegoed verwijst de term veerkracht, op zijn minst impliciet, naar een maatstaf voor goed functioneren van sociaalecologische systemen. Daarin resoneert een normatieve visie op 'goed leven' mee, omvattender dan alleen een visie op goed menselijk leven. Ook hier geldt dat deze visie niet is bepaald door de term zelf: het begrip veerkracht kan voor verschillende normatieve karretjes worden gespannen. Ik kan me prima voorstellen dat het ook gebruikt zou kunnen worden om rechts-populistische verhalen te versterken: 'een veerkrachtige samenleving vereist dat we de grenzen sluiten voor vluchtelingen!'. Vragen die hier spelen zijn bijvoorbeeld: hoe helder is het normatieve kader van groen gedachtegoed? Is het een eenduidig kader of spelen er verschillende visies op goed leven een rol in? Wie heeft stem in het bepalen van dit normatieve kader en wie niet?

Overleven

Een tweede aandachtspunt dat uit Van Praags uiteenzetting rond geestelijke weerbaarheid naar voren komt betreft de morele zeggingskracht van veerkracht. De normatieve visie die in geestelijke weerbaarheid besloten ligt is expliciet moreel geladen. Goed mens-zijn omvat hier niet alleen de menswaardigheid van één individu maar van allen. Meer algemeen hangt de morele zeggingskracht van een opvatting van menselijke veerkracht mede af van de mate waarin anderen in de onderliggende normatieve visie als gelijkwaardige mensen worden beschouwd. Zo zou je kunnen stellen dat de terreurdaad van een jongere die zich uit de maatschappij buitengesloten voelt een bepaalde veerkracht toont – deze jongere onderneemt actie, doet iets wat eigenwaarde verschaft. Bij het morele gehalte van een dergelijke opvatting van veerkracht moeten echter vraagtekens worden geplaatst.

Groen gedachtegoed lijkt een bijzonder brede morele scope te hebben aangezien sociaalecologische systemen niet alleen mensen omvatten. In zekere zin gaat het hierbij om alle levende wezens, niet alleen nu maar ook in de toekomst – op zijn minst de komende decennia. Tegelijkertijd rijst hier echter ook de vraag hoe de veerkracht van een systeem zich verhoudt tot levende wezens daarbinnen. Veerkracht van een systeem lijkt niet af te hangen van het overleven van specifieke individuen. Ten koste van wie of wat mag sociaalecologische veerkracht gaan?

Ik vermoed dat de vraag naar de slagkracht (zoals Peeters het beschrijft) van het begrip veerkracht in de context van groen gedachtegoed verbonden is met de vraag naar de morele zeggingskracht ervan. Wil veerkracht een begrip zijn met ‘morele slagkracht’, dan is het volgens het voorgaande noodzakelijk dat de term ingebed wordt in een voortgaande dialoog over ‘goed leven’. Zonder een dergelijke dialoog wordt veerkracht een hol begrip dat iedereen zich kan toe-eigenen in naam van een particulier beeld van goed leven – ook als dit beeld niet gearticuleerd en het morele gehalte ervan dubieus is.

Literatuur

- J. Bakker, *Geweldloze communicatie: Een methode voor de humanisticus?* masterscriptie, Universiteit voor Humanistiek, 2014.
- P. Derkx (red.), J.P. Van Praag. *Om de geestelijke weerbaarheid van humanisten*, Breda: Papieren Tijger, 2009.
- M. Kent, M.C. Davis, & J.W. Reich, J. W. (eds.), *The resilience handbook*, New York: Routledge 2014.
- A.S. Masten, ‘Ordinary magic: Resilience processes in development’, *American Psychologist*, 56 (2001), 227-238.
- J.W. Reich, A.J. Zautra & J.S. Hall (eds.), *Handbook of adult resilience*, New York: Guilford Press 2010.
- M. Ungar, (ed.), *The social ecology of resilience: A handbook of theory and practice*, New York: Springer 2012.

REMOTE CONTROL
1955

WALKMAN
1987

MOBILE
PHONE
1983

S
D
1

BUBBIEGUM

BIRTH CONTROL PILL
1957

COLOR TV
1940

PROZAC
1987

YOUTUBE
2005

BARBIE
1959

habitat

Hacking Habitat is een internationale kunstmanifestatie van 26 februari tot 6 juni in de voormalige gevangenis aan het Utrechtse Wolvenplein. Hightech netwerken nemen de regie in onze samenleving over. (zie ook de Helling, zomer 2015).

De veerkracht van systemen staat hier oog in oog met de veerkracht van wetenschappers, kunstenaars en burgers, die de regie weer terug willen.

Meer info: www.hackinghabitat.com

Melanie Bonajo (Nederland, 1978): **Progress vs Regress**. Video-registratie, 2016.

Beeld uit de film, waarin ouderen vertellen hoe technologische uitvindingen hun kijk op relaties, werk, geld, tijd en emoties hebben veranderd.

Roy Villevoye (Nederland, 1960): **Reset** (Vienna 1909, 20-year-old Adolf Hitler is Homeless), 2016.

Als twintiger wilde Adolf Hitler architect worden. Hij werd afgewezen voor die studie, raakte aan lager wal en werd dakloos. Wat gebeurt er met mensen die door de samenleving als overbodig aan de kant worden geschoven? Het beeld *Reset* brengt de toeschouwer terug naar het moment dat de toekomst nog alle kanten uit kon. Voor Hitler en voor de wereld.

Claire Pentecost
(VS, 1956): **For the body
without organs to sense.**

*Installatie 2014, vogel-
kooitjes en sculpturen van
petcoke en epoxy, en een
levende kanarie variabele
afmetingen, courtesy van
de kunstenaar.*

De installatie verwijst naar
de kanarie die werd los-
gelaten in de mijnschacht
om te zien of de lucht
dodelijke gassen bevatte.
De installatie is een directe
waarschuwing dat het
neoliberale systeemdenken
onherroepelijk leidt tot
ecocide en de vernietiging
van de mens.

NEWS is

WHAT SOMEONE
SOMEWHERE
DECIDES IT IS

It is impossible to provide a simple definition or formula for news. It comes down to a judgement as to what is important or interesting to a particular audience (BBC/World Press photo)

PHOTO BLOG *reparations*

cloud for hires

PHOTO BLOG

Let's go!

initiator starts blog + cloud writer participants

needed:

on or + on or

any conceivable mix of pros + amateurs

1/2 a day alone

SPOT A PATTERN *reflect*

Photoblog

1) 8 individual photostories presentations

2) recognise patterns + draw Tactics of Life windmaps

3) create articles / photostories

1/2 day to formula

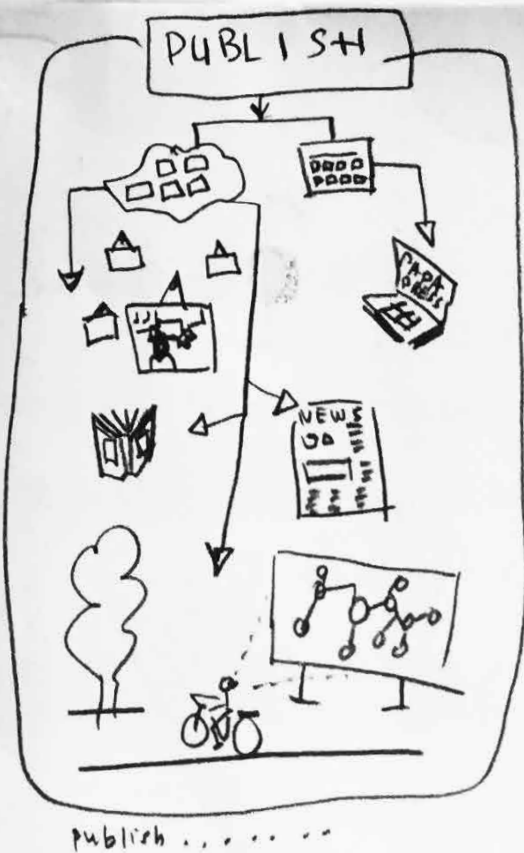
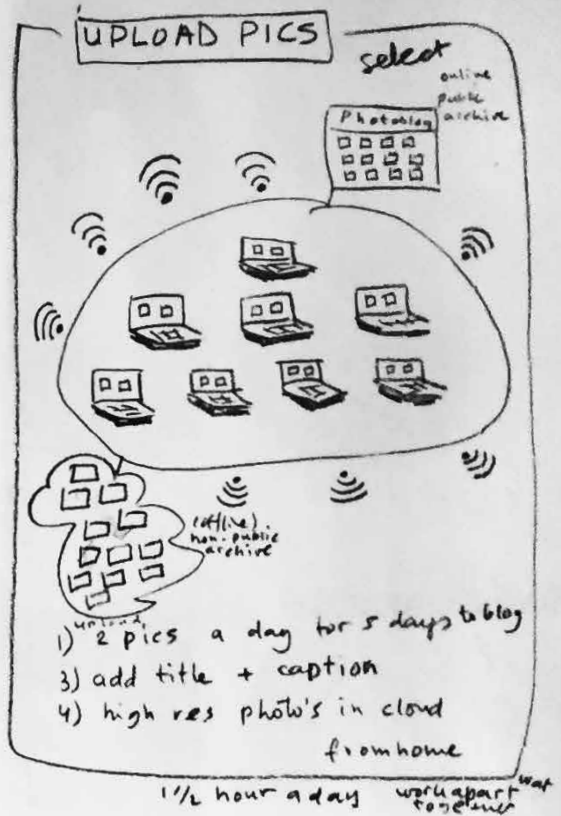
FEEDBACK

invite a 'stakeholder' audience to give feedback on the 'news' you found

live presentations

live discussions

feedback 2 hours sessions

DIY / This is how you make news:

Take your camera and leave your house. While walking, photograph whatever attracts your attention. Select two photos per day for five days. Give each photo a title and a short caption describing what caught your attention. After a week, you recognise the news in what you found. Compare this with the world news you read in the papers.

DA	A	M	H
PA	O	T	H

Lino Hellings (Indonesië, 1950): **PAPA Newsroom**.
Multimedia, 2015.

► PAPA *participating artists' press agency* is een Nederlands onderzoeksbureau – in 2008 opgericht door Lino Hellings – dat met fotocorrespondenten in andere landen vragen onderzoekt als: 'Hoe leeft de nieuwkomer in de stad?' en 'Wie maakt de stad eigenlijk schoon?' Hiervoor heeft PAPA een manier ontwikkeld om veldwerk te doen: de fotowandeling met lokale onderzoekers. PAPA heeft correspondenten in wereldsteden op alle continenten.
www.papaplatform.com

Dhaka - Bangladesh

In 2014 maakte Lino Hellings/PAPA met fotografen van fotopersbureau Drik/Dhaka en medewerkers van Oxfam Bangladesh en YPSA een **fotowandeling** in Dhaka. De beelden geven inzicht in de 'Tactics of Life': oplossingen die mensen zelf hebben gevonden voor de vragen waar iedereen voor staat. Oxfam gebruikt het materiaal om 'bottom up' plannen te ontwikkelen.

kans op een nieuw leven

Ondanks terechte kritiek op het begrip ‘veerkracht’, is het zonde om weg te gooien. Meer aandacht voor de context waarin het begrip functioneert kan helpen. Een kritische bespreking van veerkracht aan de hand van de verhalen van vluchtelingen.

Door *Halleh Ghorashi*

Resilience, vaak vertaald als veerkracht, is een van de snel opkomende begrippen in Nederland. Jef Peeters wijst er elders in dit nummer terecht op dat het concept soms ook verwarrend is, omdat het op diverse manieren ingezet kan worden. In hun recente boek schrijven de wetenschappers internationale betrekkingen Brad Evans en Julian Reid (2015) zelfs dat ze eigenlijk genoeg hebben van het concept veerkracht, omdat het een modebegrip is geworden dat te pas en te onpas wordt gebruikt. Maar hun kritiek heeft vooral te maken met het feit dat het begrip structurele machtsprocessen omzeilt. Ook de socioloog Willem Trommel (2015) stelt: ‘Flirten met veerkracht lijkt een neoliberale schaaamlap voor versobering van de publieke sector.’ Het wordt verbonden aan de dominantie van het neoliberalisme in postverzorgingsstaten die verwachten dat het individu zichzelf moet redden of dat ‘we steeds meer moeten doen met minder’. Veerkrachtige individuen zijn dan succesvolle individuen in deze tijd van onzekerheid en dat zijn het soort mensen die dit tijdperk nodig heeft.

Durven dromen

Deze benadering van het begrip besteedt geen aandacht aan de machtsprocessen en maatschappelijke condities die veerkracht al dan niet stimuleren. Jef Peeters schrijft in deze Helling terecht dat het begrip ook mogelijkheden biedt om het neoliberale discours te bekritisieren. Ook Trommel beweert dat ‘het zonde zou zijn in scepsis te blijven steken’. Peeters pleit ervoor het concept op te vatten als een dynamische en gelaagde vorm van duurzaamheid op het kruispunt van continuïteit en verandering. In het voetspoor van deze discussie beargumenteer ik dat het concept veerkracht aan kracht kan winnen als het vanuit een contextueel perspectief benaderd wordt. Daarbij moeten diverse niveaus in acht ge-

nomen worden en moeten we zo concreet mogelijk zijn: ‘veerkracht van wat, voor wie en waartoe’, zoals Peeters stelt.

Ik neem de vluchtelingenproblematiek als uitgangspunt en richt me vooral op de verhalen van vluchtelingen over hun beleving in de nieuwe samenleving en in relatie tot de arbeidsmarkt.

Uit de onderzoeken die ik sinds 1995 heb gedaan komt een duidelijke patroon naar voren. Vluchtelingen hebben veel meegemaakt voordat ze hun land van vestiging bereiken, maar eenmaal in veiligheid voelen ze een kans op een nieuw leven. Dit betekent dat ook veel dromen een nieuwe kans krijgen. Veel asielzoekers zeggen dat ze na jaren van onderdrukking opnieuw durven te dromen. Het is als een veer die jarenlang ingedrukt is geweest en dan los komt. Er komt veel energie vrij en mensen die deze zo snel mogelijk in de goede banen kunnen leiden, kunnen veel achterstand inhalen. Maar de losgekomen energie is zelf nog geen kracht, ze kan ook tot frustratie leiden. Daarom zijn de eerste jaren na de vlucht van cruciaal belang voor de langetermijnontwikkeling van individuele asielzoekers. Veerkracht komt tot stand door de combinatie van individuele capaciteiten en maatschappelijke condities.

Schaduw van het verleden

Capaciteiten van asielzoekers zijn bijvoorbeeld hun diverse vormen van kapitaal (cultureel, symbolisch en economisch). Die geven hen een betere startbasis in een nieuw land. Daarnaast is de zwaarte van de trauma's ofwel hun psychische gesteldheid van grote invloed op de snelheid waarmee zij een nieuwe begin kunnen maken. Maar nog belangrijker dan deze individuele uitgangspunten op *microniveau*, zijn de maatschappelijke condities op *mesoniveau*. Ik noem er drie.

Ten eerste: kleinschalige opvang. Onderzoek laat zien dat kleinschalige opvang waarbij veel contact mogelijk is met de leden van de nieuwe samenleving, cruciaal is voor de ontwikkeling van asielzoekers. Een jarenlang verblijf in geïsoleerde azc's versterkt de verzwakte psychische toestand van asielzoekers, waarbij de herinneringen aan het verleden ruim baan krijgen en hun leven gaan overheersen (Ghorashi 2005; Ten Holder 2012). De combinatie van onzekerheid en gebrek aan nieuwe contacten maakt het onmogelijk om een positief heden tegenover een overheersend negatief verleden te plaatsen en zo uit het schaduw van het verleden te ontsnappen.

Ten tweede: de mogelijkheden om de nieuwe taal te leren. Dit is essentieel voor het openen van een nieuwe horizon voor vluchtelingen. Maar willen asielzoekers zich de taal goed eigen kunnen maken, dan moeten ze mogelijkheden krijgen om deze in de praktijk te leren, bijvoorbeeld door een opleiding of vrijwilligerswerk. Dat is de enige manier om zich de taal zo efficiënt en veelzijdig mogelijk eigen te maken.

Ten derde: de mogelijkheden om betaald werk te verrichten en zich zo snel mogelijk nuttig te maken. Dit is van groot belang voor het zelfvertrouwen en de eigenwaarde van asielzoekers. Bovendien vermindert het de afhankelijkheid van de vele instanties. Snel aan het werk gaan sluit bovendien het beste aan bij de overlevingsmodus van asielzoekers en vluchtelingen. Een van hen vertelde mij het volgende verhaal:

Ik voel me verraden door het leven. Toen ik naar Nederland kwam, wilde ik zo graag een nieuwe leven opbouwen. Ik wilde zo snel mogelijk aan het werk, want vanuit mijn eigen land kende ik geen andere mogelijkheid om te overleven. Daarom

/

Veerkracht komt tot stand door de combinatie van individuele capaciteiten en maatschappelijke condities.

Een samenleving die investeert in veerkracht van asielzoekers wordt zelf veerkrachtig, omdat ze kwetsbaarheid heeft omgezet in kracht.

/

snapte ik absoluut niet dat ik niet mocht werken, maar wel een uitkering kreeg. Ik vond dit volkomen onlogisch: je wilt werken, dat mag niet, maar je krijgt wel geld zonder te werken. Later toen ik mocht werken, kreeg ik te horen dat mijn salaris lager zou zijn dan mijn uitkering. Toen vond ik het weer onlogisch om te gaan werken, ik was al ingeburgerd in de Nederlandse uitkeringscultuur. En dat werd mijn ondergang. Ik kwam op een soort 'zwarte lijst' terecht, omdat ik te lang een uitkering had gehad. Ik kon deze achterstand nooit meer inhalen. Mijn leven was kapot, omdat wat in dit land logisch was voor mij onlogisch leek. Nu voelt het alsof mijn leven van mij is gestolen, maar zonder dat er een kwaadwillende hand aan het werk is geweest. Dat maakt het nog moeilijker voor mij om te verwerken.

Betekenisvolle contacten, zinvolle tijdbesteding en het gevoel een waardevolle bijdrage aan de samenleving te kunnen geven zijn cruciaal om de vrijgekomen energie van de eerste jaren tot een kracht te maken. Door in hun ontwikkeling te investeren investeert de samenleving dus in de veerkracht van asielzoekers. Deze investering maakt ook de samenleving zelf veerkrachtig, omdat ze de kwetsbaarheid van deze groep heeft kunnen omzetten in kracht.

Negatieve toon

Maar de bovengenoemde condities op mesoniveau staan natuurlijk niet los van de ontwikkelingen op macroniveau, namelijk de dominante discoursen in de samenleving die het beleid en het denken over bepaalde groepen, in dit geval asielzoekers beïnvloeden. Recentelijk heeft het dominante discours een zeer negatieve lading gekregen, maar zelfs in de tijden dat dit niet het geval was, was het denken in categorieën en de tolerantie op afstand do-

minant in het maatschappelijk discours. Diverse onderzoekers beweren dat binnen dit discours migranten en vluchtelingen in Nederland, maar ook in andere verzorgingsstaten, vooral als zwakke groepen worden aangeduid in plaats van als actieve burgers met kwaliteiten en competenties (Ghorashi 2005). Dit discours heeft geleid tot subtiele vormen van uitsluiting van vluchtelingen in organisaties (Ghorashi & Van Tilburg 2006; Ghorashi & Ponzoni 2014).

Deze subtiele vormen van uitsluiting gaan de afgelopen maanden gepaard met een zeer negatieve toon in het discours over vluchtelingen. Dit betekent dat op macroniveau extra belemmerende factoren aanwezig zijn om de condities van inclusie van vluchtelingen een kans te geven. Een interessante ontwikkeling die aandacht verdient, is de groei van burgerinitiatieven op individueel en wijkniveau om asielzoekers die in de afgelopen maanden naar Nederland zijn gekomen, bij te staan. Dit soort initiatieven, vaak met een lichte organisatie, vormt een belangrijk alternatief tegen de heersende negatieve toon in Nederland.

Maar om deze initiatieven van duurzame invloed te laten zijn, is het essentieel dat ze een netwerkcollectief gaan vormen om de ervaringen te delen en daarvan te leren. Zo'n collectief moet zichtbaar zijn voor de stille, passieve anderen die eigenlijk mee zou willen doen, maar niet weten hoe. Hiermee wordt ook een alternatief geboden voor de afstandelijke tolerantie van de jaren tachtig van de vorige eeuw. Een extra belangrijke stap is het ter discussie stellen van het dominante discours over vluchtelingen als mensen met diverse vormen van achterstand in plaats van mensen met competenties die iets te bieden hebben (Ghorashi 2015).

V00

Kruispunt

Door deze stappen op micro-, meso- en macro-niveau in acht te nemen kan Nederland de kwetsbare positie van asielzoekers en vluchtelingen omzetten naar veerkracht. Maar als er niet geïnvesteerd wordt in de ontwikkeling van deze groep, komen ze (vanwege hun kwetsbare start) in de marge van de samenleving te staan. Dat is wat er helaas is gebeurd in de afgelopen tien tot vijftien jaar en daarom zijn we als samenleving niet veerkrachtig genoeg om op een duurzame manier om te gaan met de huidige komst van asielzoekers, maar ook de groeiende diversiteit in de samenleving.

Daarom is mijn pleidooi het volgende: veerkracht biedt perspectief om na te denken over wat er nodig is om duurzaam met huidige en toekomstige spanningen in de samenleving om te gaan. Maar daaraan wil ik als voorwaarde verbinden dat we aandacht besteden aan de diverse niveaus (micro, meso en macro) van de maatschappelijke dynamiek op het kruispunt van continuïteit en verandering. Ik heb geprobeerd dit proces via de vluchtelingencasus zichtbaar te maken en te laten zien welke condities nodig zijn om een alternatieve verbindende energie in de samenleving tot de duurzame kracht te laten worden die Nederland nodig heeft om een veerkrachtige samenleving te zijn.

Literatuur

B. Evans, & J. Reid (2015), 'Exhausted by resilience: response to the commentaries', *Resilience: International Politics, Practices and Discourses*, 3(2) (2015), 154-159.

H. Ghorashi, 'Refugees: Agents of Change or Passive Victims: The Impact of Welfare States (The case of The Netherlands) on Refugees', *Journal of Refugee Studies*, 18(2) (2005), 182-198.

H. Ghorashi & E. Ponzoni (2014), 'Reviving agency: Taking time and making space for rethinking diversity and inclusion', *European Journal of Social Work*, 17(2) (2014), 161-174.

H. Ghorashi, H. 'Vluchtelingen: een andere mindset voor Europa?', 25.9.2015, op www.kis.nl (Kennissplatform Integratie en Samenleving).

H. Ghorashi, 'De mythe van taalbeheersing', 23.7.2015, op www.kis.nl.

F. Holder, (2012). *Kleine stappen van grote betekenis: een nieuw perspectief op humane opvang van asielzoekers*, Amsterdam: Stichting de Vrolijkheid, 2012.

W. Trommel, 'Veerkrachtig onder voorwaarden'. *Publiek Denken*, nr. 3 (2015), 44-49.

versus veerkracht

rzorg

Veerkracht helpt politici en burgers in de omgang met onzekerheden, tegenslagen en onvoorspelbaarheid. Dat geldt zeker voor duurzaamheids- en klimaatbeleid. Maar flexibel bijsturen heeft zijn grens en daarom blijft het tijdig voorkomen van problemen cruciaal.

Door **Marius de Geus**

Aan het begin van deze Helling stelt Dirk Holemans dat wie sociale issues 'vanuit het perspectief van veerkracht onderzoekt, tot andere verhalen dan de gebruikelijke komt, maar dat nog onduidelijk is of veerkracht ook een werkbaar concept vormt voor grotere gemeenschappen'. Naar aanleiding van zijn betoog zal ik in deze bijdrage de volgende vraag bespreken: Wat is de waarde van het idee van veerkracht voor het groene denken in het algemeen en in hoeverre is het concept van essentieel belang voor GroenLinks? Met andere woorden: wat is de betekenis van het concept van veerkracht voor de groene beweging en kan het fungeren als een zinvol uitgangspunt voor een verduurzaming van onze maatschappij?

Machiavelli

In zijn bijdrage verheldert Jef Peeters de conceptuele geschiedenis van de term. Veerkracht blijkt een multi-

dimensionaal begrip. Wie kijkt naar de oorsprong van het begrip zal ontdekken dat de geschiedenis van de politieke theorieën een aantal interessante aanknopingspunten biedt. Bij prominente politieke denkers als Aristoteles, Titus Livius en Niccolò Machiavelli verwijst het concept veerkracht in het algemeen naar de wijze waarop politieke leiders en de burgers het beste kunnen omgaan met de fundamentele onzekerheden van het bestaan, tegenslagen (zowel ingeschatte als volkomen onverwachte) en de vaak onomkeerbare consequenties van het menselijk handelen (zie ook Arendt 1985, 188-248).

Veerkracht is essentieel om te kunnen overleven in een maatschappij die ingewikkeld in elkaar steekt, binnen een economie die voortdurend tot onvoorziene gevolgen leidt, en binnen een staat die zich beweegt in een omgeving die voortdurend aan grote veranderingen onderhevig is. Hetzelfde geldt in beginsel voor de menselijke omgang met de natuurlijke ecosystemen, die inherent onvoorspelbaar zijn en vaak onnavolgbaar complex. Met name de Italiaanse renaissance-denker Machiavelli kan worden gezien als de kampioen van het reflecteren over de noodzaak van veerkracht, flexibiliteit en aanpassingsvermogen van de politiek. Naast zijn belangstelling voor de strategische vraag hoe politieke leiders hun macht kunnen behouden en vergroten in zijn beroemde *Il Principe (De Vorst)*, toont hij in zijn hoofdwerk *Discorsi (Gedachten over Staat en Politiek)* een scherp oog voor moderne thema's als de betekenis van veerkracht vertonen, de noodzaak van 'flexibel handelen', het belang van voortdurend leren van gemaakte fouten, en van intelligent en adaptief bijsturen van het beleid.

Permanent leren

Machiavelli was werkzaam als hoge ambtenaar van de Republiek van Florence en gepokt en gemazeld in de politiek. Hij zag de kern van effectief politiek

leiderschap in het vroegtijdig en juist inschatten van riskante situaties, en de noodzaak van snel, slagvaardig, en aan de situationele omstandigheden aangepast handelen. Het tonen van grote oplettendheid, veerkracht, flexibiliteit, snelheid en slagvaardigheid vormt naar zijn idee de basis van het voeren van een succesvol beleid op zo ongeveer alle terreinen van de politiek. Deze kwaliteiten zijn de ideale eigenschappen van een politicus die de macht wil veroveren, dan wel die macht wenst te behouden.

Tot de hoogste eigenschappen behoort volgens Machiavelli ook dat een politiek leider feilloos moet aanvoelen in welke precieze gevallen het uitstellen van handelen of juist heel krachtdadig ingrijpen het meest raadzaam is. Dit zal in de praktijk altijd afhankelijk zijn van de op dat moment geldende omstandigheden, de machts- en geweldmiddelen waarover een politiek leider (en zijn tegenstanders) kunnen beschikken en de concrete machtsverhoudingen binnen de staat.

Een cruciaal onderdeel van Machiavelli's denken is dat een – al dan niet democratisch gekozen – politieke leider altijd optimaal geïnformeerd dient te zijn en op tijd moet anticiperen op maatschappelijke problemen, misstanden en gevaren. De politici dienen uitstekend 'getimed' in te grijpen en zullen moeten kiezen voor proportioneel handelen (Machiavelli 1976, 95-99). Volgens hem moet in het politieke bedrijf, of het nu ging om zijn geliefde stadstaat Florence of welke staatsorganisatie dan ook, een juiste verhouding bestaan tussen de gehanteerde beleidsmiddelen en de nagestreefde doeleinden.

Machiavelli onderstreept het kardinale belang van het permanent leren van eerder gemaakte inschatting- en beoordelingsfouten. Mensen zijn nu eenmaal feilbaar en zullen niet onder alle omstandigheden foutloos kunnen oordelen en handelen. Door het toeslaan van het wispelturige noodlot (*Fortuna*),

de imperfecte kennis van de omstandigheden en de invloed van menselijke emoties en passies op de besluitvorming, blijven er altijd onvoorziene tegenslagen – zoals en neveneffecten op de loer liggen (zie ook De Geus 2015, 31-34).

Machiavelli wijst op de harde vereiste van het onophoudelijk bijstellen van strategieën en beleidsdoeleinden op basis van veranderende situaties en de zich nieuw ontwikkelende intellectuele inzichten. Wie – zoals een partij als GroenLinks – streeft naar een snelle verduurzaming van de maatschappij en economie, en een doeltreffende klimaatbescherming wil realiseren, zal deze algemene organisatorische uitgangspunten van Machiavelli moeten respecteren.

Vaak wordt over het hoofd gezien dat Machiavelli's boodschap niet alleen relevant is voor groene politieke leiders, maar dat zijn inzichten ook waardevol zijn voor gewone, democratisch ingestelde en milieubezorgde burgers. Ook zij dienen zich systematisch te informeren en permanent te leren van eerder gemaakte fouten. Voor hen geldt eveneens dat zij de urgentie moeten leren inzien van alert zijn, scherp opletten of de leidende (democratisch gekozen) politici het 'algemene belang' van het behoud van onze planeet aarde wel voldoende in het oog houden. En zij zullen overtuigd dienen te raken van de onvermijdelijkheid om onder *alle omstandigheden* ook op het gebied van milieu, natuur en klimaat met creativiteit, buigzaamheid, lenigheid en souplesse te handelen en het beleid te implementeren.

Onzekerheid

Wat is een kerndilemma voor de moderne liberaal democratische staat in het licht van het debat over verduurzaming en het bestrijden van klimaatverandering? De liberaal-democratische overheid staat voor de taak om op basis van ruwe inschattingen

|
Het tonen van grote oplettendheid, veerkracht, flexibiliteit, snelheid en slagvaardigheid zijn de ideale eigenschappen van een politicus die de macht wil veroveren.

en een groot aantal statistische onzekerheden een werkzaam duurzaamheids- en klimaatbeleid voor de langere termijn te ontwikkelen. Dit klimaatbeleid zal hoge financiële investeringen vergen, hoogstwaarschijnlijk tal van onaangename, onwelgevallige en beperkende beleidsmaatregelen voor de burgers en ondernemingen inhouden. Daarnaast zullen de uitkomsten van het beleid voor een substantieel deel onvoorspelbaar zijn.

Wat in deze problematiek een essentiële rol speelt, zijn volgens de 'cultural theory' van onder andere Schwartz en Thompson de veronderstellingen over de kwetsbaarheid of robuustheid van milieu, natuur en het klimaatsysteem. Wanneer men bijvoorbeeld het klimaatsysteem opvat als een buitengewoon gecompliceerd samenstel van kwetsbare evenwichten, zal men eerder aannemen dat relatief kleinschalige veranderingen op onderdelen een sterke doorwerking kunnen hebben. Wanneer men echter het klimaat als een bijzonder dynamisch en robuust systeem met een hoog incasseringsvermogen beschouwt, zal er eerder een vertrouwen bestaan in het vermogen van het wereldklimaatsysteem om weer 'op of terug' te veren (als een soort springveer die naar zijn oude staat terugkeert) en zich te herstellen van alle toegebrachte schade (ook De Geus 2015, 76-77).

Waar dit in de praktijk op neerkomt, is dat het onhaalbaar is om essentiële politieke keuzes, beslissingen en beleidsmaatregelen op het vlak van milieu, natuur en klimaat onomstotelijk te staven op grond van keihard toetsbare, wetenschappelijk onderbouwde feiten. Bij duurzaamheidskwesties doet zich bovendien de complicatie voor dat de 'perceptie' die de verantwoordelijke politici en andere beleidsmakers zoals ambtenaren en adviseurs hebben van de risico's, onzekerheden en gevaren een doorslaggevende rol speelt.

Dit leidt tot meerdere complicaties. Met welke

onzekerheidsmarges dient bij het klimaatbeleid te worden gewerkt? In hoeverre kan worden ingeschat of bepaalde relevante factoren, grootheden of causale relaties over het hoofd worden gezien of onjuist worden geïnterpreteerd? En hoe groot is de mogelijkheid dat bepaalde vormen van risico en onzekerheid voor de natuurlijke leefomgeving door de deskundigen volkomen verkeerd worden berekend? Voorbeelden hiervan liggen op het vlak van de absorptiecapaciteit van CO₂-uitstoot door de wereldoceanen, de rol van grote zeestromen (denk aan *El Niño en La Niña*) en de invloed van atmosferische circulatie en weersystemen.

Het Intergovernmental Panel on Climate Change stelt dat om een gevaarlijke en mogelijk onomkeerbare klimaatverandering tegen te gaan, het aantal deeltjes CO₂ in de dampkring van de aarde beperkt moet blijven tot 450 ppm (parts per million) Alleen onder deze omstandigheden kan volgens het IPCC het riskant geachte scenario worden vermeden dat de gemiddelde temperatuur op onze aarde met meer dan 2 graden Celsius stijgt (IPCC 2014). Ook in deze situatie blijven er echter volgens kritische klimaatonderzoekers zoals James E. Hansen talloze onzekerheden en onvoorspelbare risico's en gevaren bestaan.

Bijsturen

De Amerikaanse politicoloog Aaron Wildavsky berekende in zijn *Searching for Safety* (1988) dat er in het geval van het bestaan van hoge onzekerheden voor overheden en ondernemingen in beginsel twee denkbare beleidsstrategieën ter beschikking staan. De eerste is die van 'anticiperen': het eenvoudigweg ervoor zorgen dat de gevreesde milieu-, natuur- of klimaatproblemen of andere catastrofes zich niet in de toekomst kunnen gaan voordoen. Zeker wanneer het gaat om risico's met vergaande, langdurige en mogelijk 'onomkeerbare' consequenties, ligt het kiezen

'Flexibele aanpassing en bijsturing' veronderstelt dat het mondiale klimaatsysteem te beheersen valt als een gehoorzame machine.

\

voor een anticiperende en risicomijdende strategie sterk voor de hand.

Wanneer de te verwachten negatieve consequenties van milieu-, natuur- en klimaatproblemen relatief beperkt lijken, kunnen overheden en ondernemingen echter ook de keuze laten vallen op het principe van 'veerkracht' (*resilience*). In dat laatste geval wordt vertrouwen gesteld in het intelligente en adaptieve leervermogen van de overheid en het bedrijfsleven, en de capaciteit om een beleidsstrategie of genomen maatregel achteraf aan te kunnen passen en bij te sturen. Er wordt dan op basis van een veelal ongemakkelijk proces van *trial and error* geleerd, door het opdoen van praktijkervaring, het ontwikkelen van protocollen en scenario's, en het vroegtijdig leren bijsturen van tijdsde de rit geconstateerde negatieve effecten.

In feite is er in deze laatste situatie sprake van een langdurend 'experimenteerproces' dat is gericht op een ecologische verduurzaming van de maatschappij, cultuur en economie en het stapsgewijs veranderen van de dagelijkse levensstijlen van de staatsburgers. Bij deze beleidsstrategie wordt getracht om het leefomgevingsbeleid op te zetten als een voortdurend 'leerproces' voor de betrokken burgers, de liberaal-democratische overheid, het bedrijfsleven en andere betrokkenen, zoals maatschappelijke organisaties en actiegroepen.

In deze benadering staat een proces van intelligent aanpassen, continu verstandige lessen opdoen, en met veel fijngevoeligheid (bij)sturen centraal. De grote tekortkoming van deze opvatting is evenwel dat de beleidsmakers geen 'heer en meester' over groot-schalige klimaatverandering zijn en dat 'flexibele aanpassing en bijsturing' veronderstelt dat het mondiale klimaatsysteem te beheersen valt als een gehoorzame machine, zoals een auto, trein of vliegtuig.

Dit leidt tot de gedachte dat de betekenis van

veerkracht voor de groene beweging op zichzelf beschouwd aanzienlijk is waar het gaat om het bijsturen en leren van het uitgevoerde milieu- en klimaatbeleid, maar dat 'anticiperen' en het 'voorzorgsbeginsel' voor groene politieke partijen op de eerste plaats dienen te komen.

Eigenbelang

Vanuit een groen perspectief zal de liberaal-democratische overheid zich vanwege fundamentele onzekerheden en om een overmaat aan maatschappelijke en financieel-economische risico's uit te sluiten, structureel moeten richten op het bedenken en formuleren van een milieu-, natuur- en klimaatbeleid dat op de middellange en langere termijn beoogt te anticiperen. Deze groene beleidsstrategie lijkt vooral kans van slagen te hebben, wanneer kan worden aangetoond dat de financieel-economische kosten die door dit beleid gemaakt moeten worden, aanmerkelijk lager zijn dan de onkosten die het directe of indirecte gevolg zijn van niet-anticiperend politiek handelen door de centrale overheid.

Ter onderbouwing van deze redenering verwijs ik naar de conclusie van het bekende *Stern Report*. De Britse econoom Nicolas Stern beargumenteert dat wanneer we op dezelfde voet doorgaan met de uitstoot van broeikasgassen, de negatieve gevolgen ons voor enorme kosten zullen plaats. De economische schade van nietsdoen zal een zware recessie veroorzaken en leiden tot een drastische vermindering van het mondiale welvaartsniveau, de werkgelegenheid en kwaliteit van leven (Stern 2007, i-vii).

Het implementeren van een anticiperend en op voorzorg gericht klimaatbeleid door nationale en internationale overheden en ondernemingen is volgens Stern in het (welbegrepen) eigen belang van de overheden, ondernemingen en individuele burgers. Deze constatering kan ertoe leiden dat het sociale

draagvlak voor beleidsmaatregelen op het terrein van verduurzaming wordt vergroot. Dit fundamentele inzicht biedt voor groene partijen het vooruitzicht op een bredere steun bij de bevolking voor het realiseren van meer uitgesproken en radicalere preventieve beleidsinterventies om de leefomgeving en het klimaat te beschermen.

Menselijke schaal

Deze gedachte komt in zowel politiek-theoretisch, economisch, en sociaal opzicht dicht bij de ideeën van de hedendaagse *Transition Town Movement*. Binnen deze zich in het Verenigd Koninkrijk, Nederland en België geleidelijk verbredende beweging vormen organisatorische 'zelfsturing', 'zelfvoorziening' en het vertrouwen op 'lokale veerkracht en inventiviteit' het centrale onderwerp van het duurzaamheidsdebat.

Het boek *The Transition Companion: making your community more resilient in uncertain times* van milieuactivist Rob Hopkins, sluit nauw aan bij de bovengenoemde denkbepelden over de onvermijdelijkheid van anticiperen. Uitgangspunt van dit denken vormt de nauwe verbondenheid van de mens met de leefomgeving en de lokale gemeenschap. Grootschaligheid wordt als schadelijk gezien voor mens, milieu, natuur en economie. Een groen en ecologisch verantwoord beleid wordt volgens deze lijn van denken gekenmerkt door een keuze voor menselijke schaal, decentralisatie, zelfsturing, samenwerking en ecologisch verantwoorde stedelijke en landelijke leefeenheden. Dit is een strategische en politiek-normatieve keuze die ons volgens Hopkins straks door de bedreigende milieu- en klimaatomstandigheden opgedrongen zal worden en waar wij als burger en een partij als GroenLinks zich maar beter nu al terdege op kan voorbereiden.

Geen panacee

Al met al vormen organisatorische veerkracht, flexibiliteit en aanpassingsvermogen een belangrijke dimensie van verduurzaming, maar zijn deze strategieën zeker geen panacee waardoor alle problemen rond ecologisering eenvoudig vallen op te lossen. We moeten ervoor blijven oppassen dat het concept van veerkracht te zeer verwijst naar een leeg containerbegrip waar iedereen een eigen betekenis aan kan geven. Veerkracht is zeker een belangrijk aspect van verduurzaming van de samenleving en economie. Tegelijkertijd lijken andere facetten zoals anticiperend handelen, het voorzorgbeginsel, een fundamentele verandering van levensstijlen en matiging van excessieve vormen van de consumptie zinnollere vertrekpunten voor groene partijen die consequent streven naar verduurzaming.

Literatuur	Harmondsworth: Penguin Books 1976.
H. Arendt, <i>The Human Condition</i> , Chicago: The University of Chicago Press 1985.	N. Machiavelli, <i>The Discourses</i> , Harmondsworth: Penguin Books 1970.
M.A. de Geus, <i>Filosofie van de Eenvoud: vereenvoudiging en matiging als verrijking van het bestaan</i> , Utrecht: Uitgeverij Jan van Arkel 2015.	M. Schwartz en M. Thompson, <i>Divided we Stand; redefining politics, technology, and social choice</i> , Philadelphia: University of Pennsylvania Press 1990.
IPCC, <i>Fifth IPCC Assessment Report</i> , 2014, zie www.ipcc.ch/report/	N. Stern, <i>The Economics of Climate Change; The Stern Review</i> , Cambridge: Cambridge University Press 1970.
R. Hopkins, <i>The Transition Handbook: from oil dependency to local resilience</i> , Cambridge: Green Books 2008.	A. Wildavsky, <i>Searching for Safety</i> , London: Transaction Publishers 1988.
N. Machiavelli, <i>The Prince</i> ,	

Griekenland: veerkracht of ⁶⁶ve

Hoe veerkrachtig zijn landen en samenlevingen in een situatie van grote druk? In Griekenland probeert men te overleven onder extreme economische omstandigheden. Een ander woord blijkt dan onmisbaar: ongelijkheid. Veerkracht wordt verzet.

Door *Dimitris Pavlopoulos*

Nu al vijf jaar lijdt de Griekse bevolking onder de keiharde bezuinigingsmaatregelen die zijn opgelegd door de zogenoemde Trojka: de Europese Unie, de Europese Centrale Bank en het Internationale Monetair Fonds. De gevolgen hiervan in enkele cijfers: sinds 2010 is het BNP met meer dan 25 procent gedaald. Salarissen en pensioenen zijn met een gemiddelde van 40 procent omlaag gegaan. Het minimumsalaris bedraagt 586 euro bruto per maand. Jonge werknemers ontvangen salarissen van 500 euro per maand. Bijna een miljoen werknemers ontvangt zijn salaris met een vertraging die tot wel twaalf maanden kan oplopen. Ongeveer 1.175.000 of 24,5 procent van de beroepsbevolking is werkloos en slechts 14 procent daarvan ontvangt een werkloosheidsuitkering. Bijstandsuitkeringen bestaan niet in Griekenland. Bij mensen jonger dan vijftientig is het werkloosheidspercentage zelfs 48,6 procent. Je kunt dus stellen dat er sprake is van een verloren generatie, in elk geval als het gaat om integratie op de arbeidsmarkt.

Goudmijn

In tegenstelling tot wat de Nederlandse media rapporteren is er in Griekenland fors hervormd. Het hele pakket van neoliberale maatregelen dat economische groei moet stimuleren, is geïmplementeerd. CAO's zijn in de praktijk afgeschaft. Vakbonden en werkgeversorganisaties mogen geen dwingende sectorale afspraken maken over lonen en arbeidsomstandigheden. De werkgevers hebben structureel meer macht gekregen; het ontslagrecht is versoepeld en het toezicht van de overheid op de toepassing van het arbeidsrecht is geminimaliseerd.

De versterking van de positie van werkgevers heeft niet alleen gevolgen voor arbeidsrelaties, maar ook voor het milieu. De nieuwe regels over *fast track* investeringen geven grote bedrijven de mogelijkheid

rzet

om de milieuwetgeving te omzeilen. Een goed voorbeeld is het Canadese El Dorado Gold in Noord-Griekenland. Dit bedrijf is als brievenbusfirma in Nederland gevestigd en kan zo belastingen ontwijken. Tegelijkertijd heeft het op grote schaal in een goudmijn geïnvesteerd, wat al heeft geleid tot onomkeerbare negatieve effecten voor het milieu van de regio: een hele berg is vernietigd en het water is vergiftigd. Het recht van bedrijven om winst te maken gaat hier duidelijk boven het recht van werknemers om onder fatsoenlijke condities te werken en boven het recht van de maatschappij op een veilig milieu.

In het afgelopen jaar is nog een belangrijk aspect van de Griekse samenleving aangetast: de democratie. Bijna een jaar geleden negeerde de Griekse bevolking de waarschuwingen van de Trojka en koos een linkse regering die beloofde een eind te maken aan de bezuinigingspolitiek. Vanaf het eerste moment keerde de politici, journalisten en technocraten van de EU zich tegen deze regering. Die confrontatie bereikte afgelopen zomer zijn hoogtepunt, toen de Griekse bevolking een duidelijk en trots NEE liet horen in het referendum over een nieuwe ronde bezuinigingen. Maar deze uitspraak is noch door de Griekse regering, noch door de EU instituties gerespecteerd. De nieuwe ronde bezuinigingen zal de Griekse samenleving nog verder ontwrichten.

Redding

Het is duidelijk dat er veel druk is uitgeoefend op de veerkracht van de Grieken. Mensen met een baan of een eigen bedrijf zijn binnen korte tijd massaal werkloos geworden. Families, gewend aan een relatief goed inkomen, leven plotseling in armoede. Een hele generatie jongeren heeft geen zicht op een 'normaal' leven. Zelfs hoog opgeleide jongeren zien emigratie als hun enige kans op een toekomst. De cijfers geven

hen gelijk: begin 2015 woonden bijna 300.000 kinderen in huishoudens zonder werkende ouders. Duzenden basisschoolleerlingen maken aanspraak op de voedseldistributie op school door de overheid, want ze krijgen thuis geen ontbijt. Het aantal zelfmoordpogingen is de laatste jaren verdubbeld. Het aantal scheidingen is na 2011 flink gestegen. Voor de crisis was de term 'dakloos' vrijwel onbekend in Griekenland. Nu zie je tientallen daklozen in de straten van Athene en andere grote steden.

De Europese Unie en de andere internationale organisaties die betrokken zijn bij de 'redding' van Griekenland hebben geen medelijden met de bevolking. Ze zetten integendeel de veerkracht van de Griekse samenleving verder onder druk. De bezuinigingsmaatregelen die zijn afgesproken met de Tsipras-regering bevatten twee elementen die de bevolking hard zullen raken.

Ten eerste de hervorming van het pensioenstelsel. De schuldeisers eisen met klem dat alle pensioenen omlaag moeten. Ze weigeren de compromisvoorstellen van de Griekse regering om toekomstige pensioenen en hoge huidige pensioenen te matigen, maar de lage en midden-pensioenen ongemoeid te laten. Ook nu nog zijn pensioenen de betrouwbaarste bron van inkomen voor de meeste Griekse huishoudens. Velen zijn zelfs afhankelijk van het pensioen van hun grootouders.

Ten tweede de liberalisering van huisuitzettingen. Veel mensen kunnen hun hypotheekschulden of andere persoonlijke schulden niet afbetalen. Tot nu toe genoten mensen met een laag of middeninkomen de bescherming van de overheid in de zin dat de schuldeiser (zelfs de overheid) hun huis niet in beslag mocht nemen. Huizenbezit heeft een belangrijke plaats in de moderne Griekse samenleving. Ruim tachtig procent van de huishoudens woont in een eigen woning. Dat is begrijpelijk omdat er in Grieken-

Veerkracht is in het Griekenland van vandaag een dubbelzinnige term. Hij verwijst zowel naar overleven als naar verzet.

/

land veel minder sociale woningen zijn dan in Nederland en dat wonen in een sociale woning bovendien een zeer lage sociale status impliceert. Een harde eis van de Trojka tijdens de laatste onderhandelingen was dat deze bescherming van huiseigenaren ongedaan moet worden gemaakt om 'concurrentie' op de financiële markt te bevorderen. Het resultaat is dat het aantal rechtbankprocedures voor huissuitzettingen snel stijgt.

De vluchtelingencrisis zorgt voor een extra druk vanuit de Europese Unie op de veerkracht van de Griekse bevolking. Er zijn Grieken, zoals de aanhangers van het rechtsextremistische Gouden Dageraad, die vluchtelingen proberen tegen te houden. Anderen proberen financieel te profiteren van de acute problemen van migranten. Maar een groot deel van de Griekse bevolking heeft actief solidariteit getoond. De Europese Unie dreigde Griekenland met een uitzetting uit de Schengenzone als het de vluchtelingen niet buiten de grenzen van de EU kan houden. De EU probeert zelfs de solidaire houding van een groot deel van de bewoners van de Griekse eilanden te belemmeren en te criminaliseren door de reddingsoperaties door NGO's en individuen af te schilderen als smokkelen.

Ongelijkheid

De laatste vijf jaar ervaart de Griekse samenleving een economische en sociale druk die vergelijkbaar is met die van een oorlog. Niettemin heeft het land tot nu toe een opmerkelijke veerkracht getoond. Maar dat impliceert niet altijd een sociale houding. Mensen redden wat er te redden valt voor henzelf. In de lokale of nationale politiek steunen ze daarvoor soms partijen of personen die cliëntelisme in plaats van verandering prediken. En wat zelden in de Nederlandse media wordt vermeld: voor een

deel van de Griekse bevolking is er geen vuiltje aan de lucht. Deze minderheid heeft niet alleen geen last van de crisis, maar profiteert er zelfs van. Een snelle blik op de gegevens van de OESO over ongelijkheid toont aan dat de inkomensongelijkheid in Griekenland sinds de bezuinigingen flink is toegenomen. De WealthX over grote vermogens laat zien dat het aantal allerrijksten zelfs flink is toegenomen. De Europese Unie heeft deze elite de afgelopen vijf jaren zorgvuldig beschermd. Over belasting op grote vermogens werd nooit gesproken, maar wel werden de voorstellen van de eerste Syriza-regering (die van voor het referendum) om de hoogste inkomens extra te belasten consequent door de EU afgewezen als maatregelen die investeringen belemmeren.

Verzet

Veerkracht is in het Griekenland van vandaag dus een dubbelzinnige term. Hij kan geïnterpreteerd als manier van 'overleven', maar ook als verzet.

Hoewel politici, media en Europese leiders in het eerste helft van 2015 aan een ongekende bangmakerij deden, heeft de Griekse bevolking in het referendum een duidelijke 'nee' laten horen, ondanks de angst vanwege de sluiting van de banken en de invoering van *capital controls*. Het verzet kreeg vorm in stakingen, blokkades en demonstraties. Het Tsipras-kabinet werd deze winter geconfronteerd met de grootste mobilisatie van boeren ooit. Zij protesteerden tegen het belastingstelsel en de hervorming van de pensioenen. Het feit dat de demonstraties tijdens de laatste algemene staking in januari de grootste waren sinds 2012 laat zien dat de Griekse bevolking zich blijft verzetten tegen het onmenselijke beleid.

De talloze lokale initiatieven stammen uit de drang om te overleven onder extreme economische omstandigheden, maar zijn tegelijk moderne vormen van verzet tegen de realiteit van bezuinigingen

en acute liberalisering. Mensen ruilen producten en diensten, kopen hun voedsel direct van de producent of krijgen gratis medische zorg. Er zijn veel verschillende initiatieven. Sommigen zijn éénmalig of hebben slechts één functie, zoals boeren die hun producten zonder tussenhandelaars tegen kostprijs te verkopen. Anderen zijn beter georganiseerd en dienen duurzame behoeftes, zoals de onafhankelijke medische centra die al jaren op vaste tijdstippen eerstelijns medische zorg bieden aan (vooral) onverzekerde burgers. Er zijn sociale centra of arbeiderscentra in arme wijken van grote steden, die steun bieden aan mensen die weigeren in te stemmen met het beleid en de realiteit van bezuinigingen.

Een goed voorbeeld van veerkracht als verzet is het bedrijf VIO.ME. in het noorden van Griekenland dat twee jaar geleden overgenomen is door de werknemers. De eigenaren verlieten het bedrijf nadat ze grote schulden hadden gemaakt. De werknemers stonden toen voor de keuze: de aankondiging van een faillissement afwachten en dan ontslagvergoeding krijgen of het bedrijf bezetten en zelf exploiteren. De meerderheid koos de tweede optie. Ondanks de onverschilligheid van de overheid en de pogingen van de voormalige eigenaren om de werknemers uit het pand te zetten, zijn ze erin geslaagd een succesvol voorbeeld van zelfbestuur neer te zetten. Zo zijn ze een symbool van het verzet.

Lessen voor links

Tot nu toe is de houding van links in de rest van Europa heel onverstandig geweest. Het bezuinigingsbeleid in Griekenland is een bewust of onbewust experiment om de veerkracht van een bevolking te beproeven. Hoeveel kunnen lonen en pensioenen omlaag en hoeveel werknemers- en mensenrechten kunnen ongedaan gemaakt worden voordat de samenleving uiteen valt? Linkse partijen in de rest

van Europa hebben ofwel ingestemd met de redingspakketten en de bijbehorende bezuinigingen of hooguit geprotesteerd tegen de ernstige gevolgen van wat gezien werd als een noodzakelijke oplossing. Wat links weigert te begrijpen is dat de veerkracht van alle mensen in Europa onder druk staat. Het Griekse 'bezuinigingsrecept' is geïmplementeerd in Spanje, Portugal, Italië en tot op zekere hoogte ook in Centraal- en Noord-Europa. De chantage van de EU tegenover de nieuwe regering in Portugal en tegenover de Spaanse anti-bezuinigingspartijen is een voortzetting van de chantage tegen de Tsipras-regering die heeft geleid tot de transformatie van Syriza van een anti-bezuinigingspartij naar een gewone pro-bezuinigingsorganisatie.

Als linkse partijen in Nederland, Duitsland en andere EU-landen een echt alternatief willen opbouwen tegen de TINA ('There Is No Alternative') van bezuinigingen en neoliberalisme, moeten ze het verzet van de Griekse bevolking tegen dit beleid steunen. Want verzet en niet veerkracht is de kwestie voor Griekenland en voor Europa!

/

Verder lezen

J. Peeters (red.)

Veerkracht en burgerschap. Sociaal werk in transitie

Berchem: EPO 2015.

■ Een dikke pil, maar dan heb je ook wat. Maar liefst vijftientig bijdragen over veerkracht. In het eerste deel beschrijft Peeters zelf veerkracht als een politiek concept en proces. Leidende principes zijn hierbij internationale sociale rechtvaardigheid, intergenerationele rechtvaardigheid en actieve participatie en inspraak. Vervolgens zijn er heel diverse bijdragen met titels als 'ecologisch burgerschap', 'zeven generaties ver: duurzame ontwikkeling en de kunst van het ver(der) kijken'. Peeters constateert een tekort aan ecologisch bewustzijn in het sociaal werk en suggereert meer aandacht voor *community building*, *empowerment* en een combinatie van persoonlijke en maatschappelijke veerkracht.

De samenhang van het geheel is niet altijd even sterk, maar als poging om een ecologisch begrip als veerkracht ook te koppelen het sociale domein, is het een waardevolle bijdrage.

/ Erica Meijers

G. D'Alisa, F. Demaria

& G. Kallis (red.)

Ontgroei: Een vocabulaire voor 'degrowth' in een nieuw tijdperk

Jan van Arkel, Utrecht 2016

(Vertaling van 'Degrowth', 2015)

■ Groene partijen staan voor het dilemma welke positie te kiezen in het debat over economische groei. Moeten zij kiezen voor het ontkoppelen van economische groei en CO2 emissies, 'andere' groei, of minder consumeren en produceren? In *Ontgroei* wordt aangetoond dat alleen door een slimme combinatie van een anticiperend en op het verzorgingsbeginsel gericht beleid, in combinatie met een op veerkracht gebaseerde beleidsaanpak, de moderne milieuproblemen oplosbaar zijn. In het boek worden meerdere concepten verhelderd die van belang zijn voor de dringende noodzakelijke discussie over *degrowth*. Het bevat kritiek op grootschalige organisaties die extreem inflexibel zijn en tal van innovatieve ideeën over menselijk geluk en de aanpassing van levensstijlen.

/ Marius de Geus

B. Walker & D. Salt

**Resilience Practice.
Building capacity to
absorb disturbance and
maintain function**

Washington, DC: Island Press 2012.

&

M. Lewis & P. Conaty

**The Resilience
Imperative. Cooperative
Transitions to a Steady-
State Economy**

Gabriola Island: New Society
Publishers 2012.

■ *Resilience Practice* geeft een goed beeld van veerkracht als dynamiek van sociaalecologische systemen inclusief het menselijke handelen. Geschreven door een wetenschapper en een journalist richt het zich tot een breed publiek. Het bespreekt de verschillende eigenschappen van veerkracht in hun samenhang, en laat zien hoe die van belang zijn voor de ontwikkeling en het beheeren van sociaalecologische systemen. Dat wordt concreet gemaakt met enkele casestudies over de omgang met hulpbronnen als graaslanden, visgronden en water. Maar veerkracht kan ruimer worden toegepast. Zo vind je in *The Resilience Imperative* een staalkaart aan economische transitie-initiatieven op domeinen als wonen, landbouw en voeding, alternatieve financieringsvormen en gemeenschapsopbouw, besproken vanuit een veerkracht-perspectief. De grondigheid waarop dat gebeurt maakt het tot een soort handboek voor transitiepraktijk. In combinatie zetten beide boeken je in ieder geval goed op weg om met veerkracht aan de slag te gaan.

/ Jef Peeters

Mirjam de Rijk

**51 Mythes over wat
goed zou zijn voor de
economie**

Amsterdam: Nieuw Amsterdam: 2015.

■ Flexibilisering van de arbeidsmarkt is goed voor de economie, de staatsschuld is te hoog en bezuinigingen helpen tegen de crisis. De Rijk ontmaskert de belangrijkste economische mythes van dit moment, zoals: economie gaat over geld; als de economie groeit is dat goed voor iedereen; de vergrijzing is niet te betalen, enzovoort. Ze kijkt op een andere manier naar vragen over werk en werkloosheid, de crisis en de relatie tussen markt en overheid.

Wie op zoek is naar een economie en samenleving die gebaseerd is op veerkracht, die dus bestand is tegen de schokken waardoor er nu steeds crises ontstaan die veel mensen de grond onder hun voeten vandaan halen, doet er goed met de Rijk deze fundamentele vraag te stellen: wat wordt er eigenlijk bedoeld als mensen zeggen dat iets 'goed voor de economie' is? Is wat goed is voor de economie ook goed voor een rechtvaardige en duurzame samenleving? Het dichterbij brengen van een economie die in evenwicht is met ecologie, begint met deze vragen aan het huidige bestel. Van harte aanbevolen.

/ Erica Meijers

M. Kent, M.C. Davis

& J.W. Reich (eds.)

The resilience handbook

New York: Routledge 2014.

■ Dit is het meest recente van verschillende handboeken rondom *resilience* – opgevat als menselijke veerkracht – van de afgelopen jaren. In het boek wordt menselijke veerkracht als een uitermate complex fenomeen neergezet dat niet alleen vanuit een psychologische invalshoek beschreven kan worden maar een interdisciplinair kader nodig heeft. Er is aandacht voor achtereenvolgens lichamelijke, psychologische, relationele en sociale dimensies van veerkracht. Vooral dat eerste is vernieuwend: veerkracht wordt hier uitdrukkelijk als een belichaamd proces opgevat. Verder is een deel van het boek gewijd aan een bespreking van de (mogelijke) werkzaamheid van zeer uiteenlopende *resilience interventions*. Hieruit wordt vooral duidelijk dat er geen gemakkelijk en eenduidig antwoord is op de vraag hoe mensen het beste kunnen worden ondersteund tijdens of na stressvolle gebeurtenissen.

Wie zich niet laat afschrikken door de 300 dichtbedrukte pagina's met stevige, wetenschappelijke teksten ontdekt dat menselijke veerkracht vele gezichten heeft en het centrale thema is in een bijzonder levendig en boeiend onderzoeksdomein.

/ Carmen Schuhmann

Over de auteurs

Florian **Boer** (1969) is directeur, ontwerper en onderzoeker bij De Urbanisten, bureau voor stedenbouw en landschapsarchitectuur in Rotterdam. Hij studeerde omgevingstechnologie aan de Technische Universiteit Eindhoven en is gespecialiseerd in klimaatgerelateerde ontwerpvragestukken.

Albert **Faber** (1972) werkt bij de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) en is lid van de raad van advies van Bureau de Helling.

Marius **de Geus** (1954) doceert politieke theorieën bij het instituut Politieke Wetenschappen te Leiden. Hij studeerde politicologie in Leiden en promoveerde op organisatietheorie in de politieke filosofie. Zijn werk concentreert zich op consumptieissues, milieuverantwoorde levensstijlen en invullingen van het goede leven.

Ine **Gevers** (1960) is curator, schrijver en activist. Als directeur van stichting Niet Normaal organiseert ze kunstmanifestaties rondom maatschappelijke thema's, zoals *Ik en de Ander* (1994), *Niet Normaal* (2009/10), *Ja Natuurlijk* (2013) en *Hacking Habitat* (2015/16).

Halleh **Ghorashi** (1962) is hoogleraar diversiteit en integratie aan afdeling sociologie van de Vrije Universiteit Amsterdam. Zij studeerde culturele antropologie aan de VU en promoveerde op de integratie en het thuisgevoel van Iraanse vrouwelijke vluchtelingen in Nederland en de VS, aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

Dirk **Holemans** (1965) is coördinator van Oikos – denktank voor sociaalecologische verandering, en hoofdredacteur van het gelijknamige tijdschrift. Hij studeerde bio-ingenieur, filosofie en bedrijfseconomie. Holemans is lid van het bestuur van de Green European Foundation.

Robert **Kleinknecht** (1985) is promovendus aan de faculteit economie en bedrijfskunde van de Universiteit van Amsterdam. Van 2010 tot 2013 werkte hij als junior onderzoeker bij de WRR mee aan het rapport *Naar een lerende economie*.

Erica **Meijers** (1966) is hoofdredacteur van de Helling. Ze studeerde theologie en promoveerde op het debat over apartheid in de Nederlandse protestantse kerken. Ze is lid van de redactie van de *Green European Journal* en doceert aan de Hogeschool Windesheim.

Jef **Peeters** (1950), doctor in de wetenschappen en master wijsbegeerte, doceert o.a. sociale filosofie en ethiek aan UC-Leuven en onderzoekt de relatie tussen sociaal werk en duurzame ontwikkeling. Hij is vrijwilliger bij Oikos – denktank voor sociaalecologische verandering.

Dimitris **Pavlopoulos** (1973) is universitair docent sociologie aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Hij doet onderzoek naar de gevolgen van flexibele arbeid in Europa. Hij studeerde wiskunde en economie in Athene en promoveerde op de Universiteit van Tilburg op inkomensmobilititeit in Europa.

Claudette **van de Rakt** (1969) studeerde aan de academie voor kunst en vormgeving in Breda. Ze combineert commerciële modefotografie met eigen werk, waarin ze fotografie, muziek, tekst, film en sociale betrokkenheid combineert. Met Pim Evers heeft ze de photostudio Lighthouse.

Carmen **Schuhmann** (1970) is universitair docent aan de Universiteit voor Humanistiek. Zij promoveerde aan de Universiteit Leiden in de zuivere wiskunde en heeft als humanistisch raadvrouw bij Justitie gewerkt. In haar onderzoek staan morele en relationele dimensies van begeleiding centraal.

Jozanneke **Vanderveen** (1990) promoveert als politiek filosoof aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Ze is oud-voorzitter van DWARS, Groen-Linkse jongeren en lid van de permanente programmacommissie van GroenLinks.

Alderik **Visser** (1971) studeerde geschiedenis, onderwijskunde en pedagogiek in Amsterdam, Bern en Utrecht. Hij is docent geschiedenis in het voortgezet onderwijs en publiceert daarnaast over onderwijs, filosofie, pedagogiek en beleid. Sinds dit jaar is hij redactielid van de Helling.

Kunstkameraden

Het programma *Kunstkameraden* van de Cultuurkantine brengt kunstenaars in contact met kinderen uit jeugdzorgorganisaties en asielzoekerscentra in Noord-Brabant en Limburg. Deze kinderen hebben al veel meegemaakt. Samen met de kunstenaar maken ze een kunstwerk. Na onderzoek van het lectoraat Jeugd, gezin en samenleving van Avans Hogeschool is gebleken dat het optrekken met de kunstenaars hen goed doet en meer zelfvertrouwen geeft.

De Cultuurkantine kan uw steun gebruiken. Een bijdrage is welkom via www.pifworld.com (zoek: kunstkameraden). Zie ook www.cultuurkantine.nl

* *Beeldend kunstenaar Claudette van de Rakt deed verschillende keren mee. Ze houdt steeds een blog bij over de ontmoetingen.*

Sharona

*Toen ik Sharona de eerste keer ontmoette voor onze tien weken samenwerking (van oktober 2013 tot januari 2014) zag ik een enthousiaste dame. We aten samen pizza (wow, wat kan die eten!). Het eerste dat ze tegen me zei was: 'Hi, ik ben Sharona, ik ben elf maar veel mensen denken dat ik al dertien ben. Ik ben op dezelfde dag jarig als koningin Maxima.' Ze zei dat ze net zo'n blokjesbeugel wilde als ik had. Daarna liet ze me haar kamer zien, waar ze de hele tijd in de spiegel keek. De radio stond aan. 'Die is altijd aan', zei ze, 'zelfs als ik weg ga laat ik hem aan'. * Sharona wilde het liefst mooie foto's van zichzelf. We begonnen met wat ideeën, maar ik moest eerder naar huis. Ik besloot haar mee te nemen. We kookte samen en ze hielp mijn oudste zoon met zijn huiswerk. De volgende keer deden we een fotoshoot en praatten over dieren. Zo kwamen we op het idee om haar als een hert te portretteren. * We besloten buiten opnames te maken en omdat ze 'geen dood dier op haar hoofd wilde', maakten we het gewei van haar haren. Het was koud... * Via facebook en de telefoon bespraken we de titel. Hert en vlinder? Dat vond ik te simpel. Prinses van het meer? Dat vond ze niets. Sprookjesprinses! Dat zou het worden.*

Yahia

In augustus 2015 zag ik Yahia voor het eerst. Hij is vijftien en komt uit Syrië. Hij liep op krukken want hij was geopereerd aan zijn rechtersvoet. Ik merkte al snel dat hij meer in schilderen dan in fotografie was geïnteresseerd. Hij wist meteen wat hij mooi vond en wat niet, toen ik mijn werk liet zien. Hij zei: 'Mijn naam is Yahia, maar mijn echte naam is witte wolf.' Ik ging uitzoeken wat witte wolf betekent. Bij de Indianen gaat het over de verbondenheid tussen alles wat leeft. De wolf helpt je een pad te vinden.

Later ontdekte ik ook een video over de wolf als metgezel van soldaten met een oorlogstrauma. Yahia verloor zijn been in de weken dat we ons kunstwerk maakten, maar de wolf blijft altijd bij hem. Ik bezocht hem een keer in het ziekenhuis en later hem en zijn familie in hun eerste eigen huis. Yahia had een nieuw been gekregen en had veel minder pijn. We werkten nu met meer plezier aan ons kunstwerk. Yahia was erg trots op de wolf die hij helemaal zelf had gemaakt.

MIJN NAAM IS MOHAMED EN IK WEET NIETS OVER KUNST. ✱ Dat was eind februari 2016 de eerste ontmoeting met mijn nieuwe kunstmaatje Mohamed uit Somalië. 'Ok', zei ik, 'Als je niets over kunst weet, dan gaan we naar het museum!' Dat werd het Bredaas Museum. Het was de eerste keer in zijn leven dat hij naar een museum ging. Hij leek niet erg enthousiast, maar dat veranderde toen we binnen waren. 'Wat een mooi gebouw',

zei hij. We gingen eerst naar het werk van Reinout van den Bergh over families uit Kameroen. Bij de video over de man die thee maakt op een houtvuur, vertelde Mohamed dat zijn grootmoeder ook zo thee maakt, en hij glimlachte. Bij het werk van Teun Hocks barstte hij in lachen uit. 'Zijn voeten gaan de verkeerde kant uit, van die man op de foto!' ✱ Toen ik vroeg

wat hij het leukst vond wees hij naar het schilderij van een Nederlandse generaal (Andries van der Plaats) door Matthijs van Bree uit het begin van de achttiende eeuw. 'Ik vind het jasje van de generaal echt gaaf', zei hij. Dus Mohamed is fan van de napoleontische mode. ✱ Ook zagen we de video 'The Essential' van Inge en Martin Riebeek, met een portret van het meisje

Elina die al zes jaar in AZC Gilze woont – ik ken haar. Mohamed was geschokt dat Elina met haar familie nu alsnog uitgezet dreigt te worden naar Armenië. Hij is hier zelf bijna anderhalf jaar en omdat hij nu achttien is kan hij niet meer naar school omdat hij geen verblijfsvergunning heeft. Wat doet hij de hele dag? 'Slapen, voetballen, eten.' ✱ Toen we naar de halal pizzeria gingen kwamen we een oude kamergenoot van hem tegen en een vrouw uit het AZC, ook uit Somalië. We hielpen ze op weg om de goede bus te nemen. De man zei tegen mij: 'alle Nederlanders stellen vragen die ik niet kan beantwoorden. Ik weet niet wat er over twee uur gaat gebeuren. In twee uur kan alles anders zijn. Alleen God weet wat er komt...! Ik geloof

in het leven op dit moment en ik denk niet na over de toekomst.' ✱ Mohamed en ik aten onze pizza buiten op de bank in de zon en praten wat. Wat een aardige jongen. Respect! Achttien jaar en alleen in het AZC. Ik zie er naar uit hem te zien voetballen. (Of denk ik nu al over de toekomst?)

Foto's: Pim Evers